

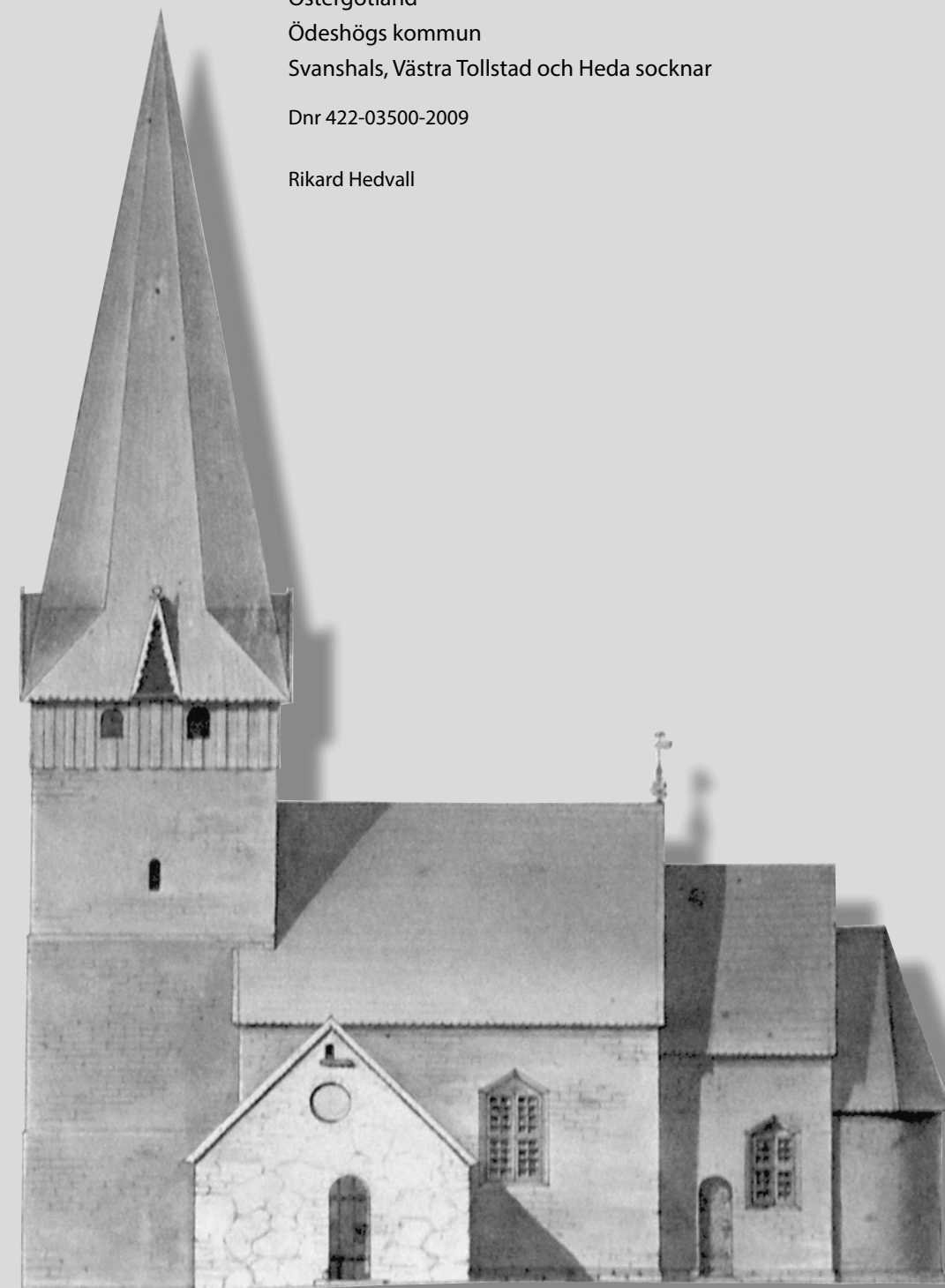
UV RAPPORT 2013:14
ARKEOLOGISK FÖRUNDERÖKNING

Kyrkor och kyrkogårdar i Svanshals, Västra Tollstad och Heda

Östergötland
Ödeshögs kommun
Svanshals, Västra Tollstad och Heda socknar

Dnr 422-03500-2009

Rikard Hedvall

UV RAPPORT 2013:14
ARKEOLOGISK FÖRUNDESRÖKNING

Kyrkor och kyrkogårdar i Svanshals, Västra Tollstad och Heda

Östergötland
Ödeshögs kommun
Svanshals, Västra Tollstad och Heda socknar

Dnr 422-03500-2009

Rikard Hedvall

Riksantikvarieämbetet
Arkeologiska uppdragsverksamheten (UV Öst)
Roxengatan 7
582 73 Linköping
Tel 010-480 81 40
Fax 010-480 81 73

e-post uvost@raa.se
e-post fornamn.efternamn@raa.se
www.arkeologiuv.se

© 2013 Riksantikvarieämbetet
UV Rapport 2013:14

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriet Gävle 2012. Medgivande I 2012/0744.
Kartor är godkända från sekretessynpunkt för spridning. Lantmäteriet 2012-11-08. Dnr 601-2012/4361.

Grafisk form Britt Lundberg
Kartografi Lars Östlin
Foto Rikard Hedvall
Tryck/utskrift E-print, Stockholm 2013

Omslagsbild Framgrävt murparti av vapenhuset och en trappa ner i ett återupptäckt gravkor vid Svanshals kyrka.
Avbildning av Västra Tollstad medeltida kyrka år 1841 (tavla i kyrkan). Ett tidigkristet gravmonument vid Heda kyrka.
Foto Rikard Hedvall.

Innehåll

Sammanfattning	5
Bakgrund	5
Syfte	5
Kulturmiljö	6
Svanshals kyrka	6
Västra Tollstads kyrka	7
Heda kyrka	8
Frågeställningar	9
Metod och genomförande	9
Resultat	11
Svanshals	11
Sockenmagasin, kyrkogårdsmur och en altarskiva	11
Stenläggningar	12
Sakristia	12
"En tillbyggd grav"	14
Vapenhus och ett bortglömt gravkor	14
Människoben	17
Västra Tollstad	18
Raseringsmassor	18
Det äldre långhuset	18
Heda	23
Vapenhus	23
Söndergrävda gravar, stolphål och kalkstenshällar	24
Tre skelett under ett tidigkristet gravmonument	25
Kyrkogårdsmuren	29
Referenser	30
Litteratur	30
Arkiv	30
Administrativa uppgifter	31

Följande bilagor (externa bidrag) finns sist i rapporten

- Bilaga 1. Färgspårsanalys 1 från Heda.
Helena Grundberg, Institutionen för Kulturvård,
Göteborgs Universitet.
- Bilaga 2. Färgspårsanalys 2 från Heda.
Kathrin Degerblad, Fkv, Riksantikvarieämbetet.
- Bilaga 3. ¹⁴C-analysvar från Heda.
Göran Possnert, Ångströmlaboratoriet,
Uppsala universitet.
- Bilaga 4. Osteologisk rapport från Heda.
Gravarna från Heda kyrka.
Caroline Arcini, UV Syd, Riksantikvarieämbetet.
- Bilaga 5. Runologisk rapport från Heda.
*Undersökning av nyfunnen gravhäll med runor
vid Heda kyrka, Östergötland.*
Magnus Källström, Fks, Riksantikvarieämbetet.
- Bilaga 6. Konserveringsrapport för gravhäll från Heda.
Gravhäll med runor.
AB Stenkonservering väst, Göteborg.

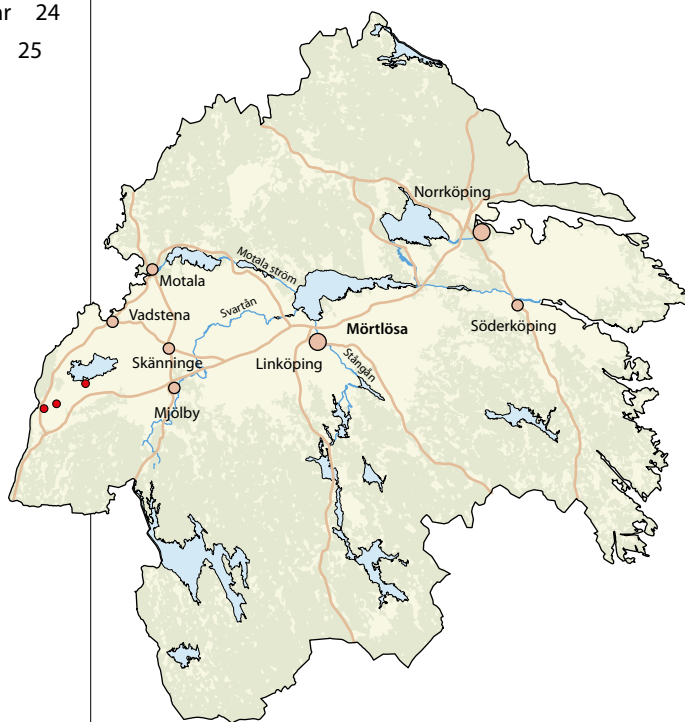

Fig 1. Karta över Östergötland med platserna för förundersökningarna markerade.

Fig 2. Utdrag ur Fastighetskartan med de tre aktuella förundersökningsområdena markerade med röda rektanglar.

Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska uppdragsverksamheten, UV, är en uppdragsfinansierad del av Riksantikvarieämbetet som i huvudsak genomför arkeologiska undersökningar efter beslut enligt Lag (SFS 1988:950) om kulturminnen m m. Uppdragsverksamheten utför även konsultuppdrag i form av utredningar, kulturmiljöanalyser och planeringsunderlag. Den arkeologiska uppdragsverksamheten har ingen myndighetsfunktion.

Arkeologisk förundersökning

Kyrkor och kyrkogårdar i Svanshals, Västra Tollstad och Heda

Sammanfattning

Riksantikvarieämbetet, UV Öst har genomfört arkeologiska förundersökningar på kyrkogårdarna i Svanshals, Västra Tollstad och Heda i samband med att Ödeshögs församling skulle installera nya åskskydd, elledning och dräneringar. Den sammanlagda fältarbets-tiden uppgick till 91 timmar under perioden 2 september till 21 oktober 2010. De maskin-grävda schakten var i snitt 0,6 meter breda och 0,4–0,5 meter djupa.

I Svanshals undersöktes delar av den medeltida kyrkogårdsmuren och en altarskiva har påträffats i anslutning till ingången till sockenmagasinet. Vid kyrkan fanns grundmurar till sakristia och vapenhus. Direkt väster om vapenhuset påträffades ett okänt gravkor, som har haft sin nergång via en trappa i vapenhuset. I Västra Tollstad berördes murarna till det medeltida långhusets västra del. I Heda påträffades vapenhusmurar och ett parti av den gamla kyrkogårdsmuren. Utanför det norra sidoskeppets västra ingång undersöktes ett tidigkristet gravmonument. Det utgör ett av mycket få gravmonument från 1000-talet som påträffats över den ursprungliga graven. Det bestod av en del av en lockhäll och en gavelsten vid huvudändan. Resterande del hade tidigare grävts bort i samband med anläggandet av en trappa. Under monumentet fanns förutom den ursprungliga graven ytterligare två skelett. Gravmonumentet kan utifrån runor och ornamentik dateras till 1000-talets mitt. Det har nu konserverats och ställts ut i Heda kyrka.

Bakgrund

Förundersökningarna utfördes i samband med att Ödeshögs församling skulle installera nya åskledare vid Svanshals, Västra Tollstad och Heda kyrkor. Jordledning har grävts ner runt kyrkorna. Sockenmagasinet i Svanshals har dessutom dränerats och en ny elledning har grävts ner mellan magasinet och kyrkan. Norr om magasinet har också en avloppstank placerats. Vid Heda har en elledning för en ny fasadbelysning grävts ner runt kyrkan och vidare österut genom kyrkogården. Här fanns också planer på att rensa de gamla stenki-storna vid stuprören men detta genomfördes inte.

Syfte

Vid samtliga kyrkor finns lämningar under mark efter rivna byggnadsdelar från kyrkorna. Syftet med undersökningen var att i möjligaste mån undvika att komma ner på de nivåer där det kunde påträffas gravlagda individer, äldre intakta lager och byggnadslämningar. Om detta inte gick att undvika skulle lämningarna undersökas och dokumenteras. Påträffade lämningar skulle också tolkas och sättas in i kyrkobyggnadens och kyrkogårdens historia.

Kulturmiljö

De tre kyrkorna ligger i det bördiga jordbrukslandskapet i västra Östergötland. Denna del av landskapet har tidigt präglats av den kristna religionen. Vid ett flertal kyrkplatser i området, som ”Alvastra kryptkyrka”, Västra Tollstad, Väversunda och nu också Heda har tidigkristna gravmonument påträffats. De är tillverkade i kalksten under 1000-talet och är därmed äldre än samtliga stenkyrkor. De har varit resta över gravar på de kyrkogårdar som än i dag är i bruk men vid den tiden var kyrkorna uppförda i trä. På 1140-talet etablerades Alvastra cistercienserkloster i området vilket påverkat kyrkornas arkitektur i området i olika omfattning. Bland de berörda kyrkorna är det framför allt Heda kyrka som anses ha haft ett starkare band till klostret. De berörda kyrkorna ligger dessutom i den del av landskapet där de äldsta daterade och de bäst bevarade stenkyrkorna finns (Bonnier 2012, Hedvall och Menander 2009).

Svanshals kyrka

Kyrkan har troligen uppförts under 1100-talet, vilket även stilen på dopfunten indikerar. Kyrkans ursprungliga planform är okänd. Man vet till exempel inte om det medeltida tornet uppfördes samtidigt med kyrkan eller om det tillkom något senare. På 1800-talet var detta i så dåligt skick att man rev det och byggde upp ett nytt. På den norra och södra sidan av tornet anses gallerier ha varit inrymda (Bonnier 2004:43). Sannolikt ingår delar av det medeltida tornet i dagens tornbyggnad. Under medeltiden byggdes koret om, det utvidgades till långhusets bredd och fick därmed salkyrkans planform. Enligt Ann Catherine Bonnier skedde detta i början av 1300-talet (Bonnier 2004:46). Hur koret tidigare sett ut är okänt, likaså om det var försett med en absid. Norr om koret fanns en sakristia och vid

Fig 3. Svanshals kyrka sedd från sydost.

långhusets sydportal har det funnits ett vapenhus. Vid byggnadsarbeten, åren 1844–45, revs vapenhus och sakristia och en ny sakristia uppfördes. Vid detta tillfälle revs också delar av tornet och valven i kyrkan. Kyrkans murar är i huvudsak medeltida, men de är starkt påverkade av efterreformatoriska förändringsarbeten (Bebyggelseregistret RAÄ, Eliason 1956:4). Förutom den vackert skulpterade dopfunten anges också att en rundbågsfris kan ha burits upp av skulpterade konsoler i form av människohuvuden i par eller vädurs-huvuden. Tillsammans med torngallerierna indikerar detta att det ursprungligen rört sig om en privatkyrka. Enligt traditionen ska sten från gården Svanshals ha använts vid ombyggnaden av kyrkan (Bonnier 2004:46). År 1319 testamenterade fru Ramborg Bengtsdotter (Folkungaätten) sina gårdar i Svanshals till Riseberga kloster (SDHK2946). Det är inte omöjligt att hennes eller hennes mans, Erengisles, äldre släktingar var de som lät uppföra kyrkan.

Västra Tollstads kyrka

Kyrkan har sannolikt uppförts under 1100- eller 1200-talet. Den bestod ursprungligen av ett långhus och ett smalare kor med absid. Förmodligen byggdes tornet något senare. Kyrkan hade också vapenhus och sakristia. År 1841 revs hela kyrkan med undantag av tornets nedre våning. En ny kyrkobyggnad uppfördes därefter i anslutning till tornet. På grund av platsbrist orienterades den nya salkyrkan i nordsydlig riktning direkt väster om tornet. Tornpartiet kom att användas som sakristia (RAÄ Bebyggelseregistret).

Äldre källor omnämner och avbildar tre lockhällar till tidigkristna gravmonument i kalksten (Brate 1915). Hällarna indikerar att det senast i mitten av 1000-talet fanns en kyrkogård och då sannolikt även en kyrka på platsen. Monumenten som tidigare fanns i kyrkan är numera förkomna (Hedvall och Menander 2009).

Fig 4. Västra Tollstads kyrka sedd från öster. Tornet är den enda bevarade byggnadsdelen från den medeltida kyrkan.

Heda kyrka

Heda kyrka omnämns första gången år 1268. Utifrån de dendrokronologiska analyser som har genomförts menar Jan Eriksson att kyrkan uppfördes omkring år 1150 eller strax före. Kyrkan tror man ursprungligen bestod av torn, långhus och kor, med eller utan absid. Dess äldsta delar är byggda i kalksten.

Mot den södra långhusmurens västra del uppfördes senare ett kapell och utmed den norra långhusmuren byggdes ett sidoskepp. Uppförandet av dessa byggnadsdelar, menar Bonnier, kan ha skett under 1100-talet (Bonnier 2008:194). I kyrkobeskrivningen anges det ungefärliga uppförandet av kapellet till 1160-70-tal och sidoskeppet 1170-80-tal (Lindqvist 1997). Jan Eriksson tolkar det som att sidoskeppet uppfördes på 1200-talet (Eriksson 2006:41). Ann Catherine Bonnier anser också att det kan ha tjänat som gravkor (Bonnier 2004:41). Kyrkan fick därmed en cisterciensisk prägel. Sidoskeppet med västingång, tvärställda tunnvalv av kalkstensflis och det korsformiga fönstret är typiskt för cisterciensisk arkitektur (Bonnier 2004:41).

Tornet har möjligen byggts om vid samma tid. Det dekorerades med rundbågsfriser och lisener. Tornhuven i kalksten, som fanns kvar på 1800-talet, var mycket originell och har sina paralleller främst i sydfranskt område men även i en kunglig kyrka i Danmark (Bonnier 2004:43, 2008:194).

Fig 5. Heda kyrka sedd från nordväst med det norra sidoskeppets portal till vänster om tornet. Framför trappan vid denna portal påträffades ett tidigkristet gravmonument ovan en grav.

Kapellet är känt för sin piscina som kröns med en relief av en sittande man med svärd, som dels har tolkats föreställa jarlen Birger Brosa (Bonnier 2008:195) och dels kung Karl Sverkersson eller någon annan person ur Sverkersätten (Lindqvist 1997:4). Kapellet är sannolikt tillkommet som ett privat andaktsrum för kyrkans ägare. I Sverige finns endast en parallell till detta romanska kapell bevarat i Vreta klosterkyrka (Bonnier 2008:195).

Det ursprungliga koret revs under medeltiden och ett nytt uppfördes med samma bredd som långhuset. Planformen talar för att detta skedde tidigast under 1200-talets andra hälft. Koret försågs med en sydingång. Under medeltiden har också en sakristia på korets norra sida och ett vapenhus på kapellets sydsida tillkommit (Lindqvist 1997:7).

Under 1800-talet föreslogs att kyrkan skulle rivas till förmån för en större byggnad, men kom istället att byggas om. Det medeltida koret revs och istället byggdes ett kor som avslutades med en stor absid och korsarmar. Gavlarna på alla byggnadsdelar försågs med spetsiga gavlar på kortsidorna med en rundbågsfris utmed takfoten (Johansson 2004:113). Under 1900-talet har kyrkan genomgått ytterligare restaureringar vilket resulterat i att kyrkans utseende idag präglas av flera olika tiders ideal.

Frågeställningar

De planerade schakten vid de tre kyrkorna berörde de områden där långhus, vapenhus, sakristia eller gravkor tidigare fanns. Därmed fanns det möjligheter att dokumentera dessa byggnadsdelar och besvara frågor om:

- Hur har byggnaderna varit konstruerade.
- Utbredning.
- Byggnadsmaterial.
- Datering och kronologier.

Metod och genomförande

Vid undersökningarna var ett av målen att i möjligaste mån försöka undvika skador på byggnadslämningar och gravar. Det innebar att schakten grävdes så smala och grunda som möjligt. Vid känsliga ställen orienterades schaktet om eller så minskades schaktdjupet för att lämningarna skulle bevaras i så stor utsträckning som möjligt. I de fall det inte gick att undvika äldre lämningar kom dessa att undersökas och dokumenteras. Påträffade lämningar skulle tolkas och sättas in i kyrkobyggnadens, kyrkogårdens och platsens historia.

Inga murar har grävts sönder utan ledningarna har kunnat dras runt, genom eller över dessa. Endast tre skelett har grävts bort. Samtliga är från Heda och dessa har analyserats såväl osteologiskt som med ¹⁴C-metoden.

Fig 6. Planritning med de grävda schakten och påträffade lämningarna vid Svanshals kyrka. Skala 1:400.

Resultat

Nedan presenteras resultaten från de tre kyrkplatserna var och en för sig. Efter varje plats görs en kortare sammanfattning av resultaten.

Svanshals

Sockenmagasin, kyrkogårdsmur och en altarskiva

I kyrkogårdens nordvästra del ligger sockenmagasinet. I en uppgift i Ödeshögs församlings kyrkobeskrivning ska det tidigare ha funnits ett stenhus här från år 1773. Det nuvarande huset uppfördes sannolikt år 1810 (Lindqvist 2004). Byggnadens norra vägg är uppförd på den norra bogårdsmuren och den västra väggen på den västra bogårdsmuren. Kyrkogården har senare utvidgats åt norr. Ett schakt grävdes utmed byggnadens norra, östra och södra fasad (fig 6). Schaktet var 0,4–0,6 meter brett och 0,4–0,5 meter djupt förutom utmed sydsidans västra hälft där djupet var 1,5 meter eller mer. Norr om byggnaden utvidgades schaktet för att rymma en avloppstank.

Rester av den äldre norra bogårdsmuren påträffades vid sockenmagasinets nordöstra hörn (A200004). Muren var nerbruten till en nivå 0,4 meter under dagens markyta. Den var uppbyggd som en skalmur med större gråstenar som skal och en kärna med kalkbruk och knytnävsstora stenar. Bredden bör ha varit upp mot två meter. Djupet kunde inte avgöras, liksom om det fanns spår av äldre begränsningsverk, eftersom schaktet endast grävdes drygt en halv meter djupt.

Vid sockenstugans sydvästra hörn genomgrävdes kyrkogårdsmuren (A200002). I några av de övre stenarna fanns borrhål vilket visar att detta parti är av yngre datum. Muren var här 1,2 meter bred. Den utgjordes av en kallmurad skalmur med gråsten i skalen och kalksten i kärnan. Under detta parti, 0,8 meter under markytan, fanns rester av vad som troligen har varit den äldre kyrkogårdsmuren. Denna var betydligt bredare, cirka 2 meter. Det var en skalmur med en kärna av kalkbruk och mindre stenar. Murens skal utgjordes av 0,6–0,8 meter stora gråstenar (fig 7). Eventuellt har kyrkogårdsmuren byggts om i denna del i samband med att sockenmagasinet uppfördes. Runt den utvidgade kyrkogården har muren en helt annan karaktär med mer eller mindre fyrkantigt grovt tillhuggna stenar.

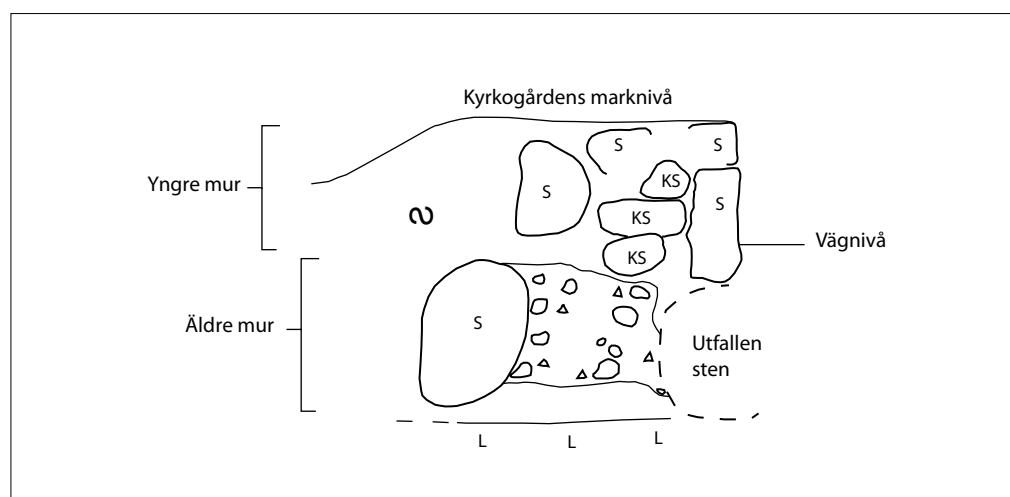

Fig 7. Tvärsnitt genom kyrkogårdsmuren vid sockenmagasinets sydvästra hörn. Till höger markerar strecket den nivå som den befintliga vägen utanför kyrkogården ligger på idag. På ritningen syns det som tolkas som en äldre kyrkogårdsmur eller i alla fall en del av denna samt den yngre påbyggda muren. Botten i området utgjordes av lera och däröver fanns ett cirka 0,2 meter tjockt lerigt humuslager. Ritningen är upprättad mot söder i skala 1:40.

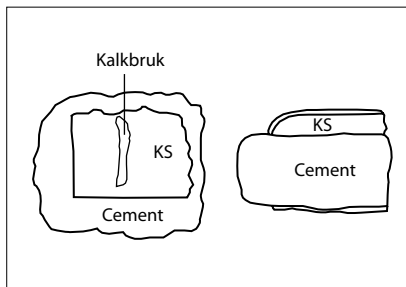

Fig 8 (ovan). En av de behuggna kalkstenarna som var ingjuten i cement sekundärt. På stenen fanns också en kalkbrukssträng som bör ha hamnat där i ett sent skede. Stenen var 0,26 meter tjock. Ritning i skala 1:40.

Fig 9 (t h). Samma sten som i figur 8.

Framför allt utmed sockenmagasinets östra fasad men också vid den södra fasadens östligaste del påträffades mycket uppbrutet murverk (kalksten med kalkbruksrester). En del av dessa kalkstenar var bearbetade. Några var enkelt tuktade på ena sidan men fyra fragment hade en huggen rundad kant (se fig 8 och 9). Ett av dessa fragment var inbäddat i cement. Stenarna togs inte tillvara utan lades ner i schaktet under fönstret vid sockenmagasinets sydsida.

I schaktet för avloppstanken norr om sockenmagasinet, som grävdes 2,5 meter djupt, fanns ett morängruslager på 0,8 meters djup som bör ha utgjort ursprunglig markyta. Det började cirka två meter ut från byggnaden och fortsatt minst 2,8 meter åt norr. Eventuellt kan den ha utgjort vägbeläggning på den väg som finns inritad här på kartor från t ex år 1850 (LSA Laga skifte D108-22:7) och 1785 (Storskifte D108-22:4) men inte på 1600-talets geometriska kartmaterial (D108-23:d10:1421). I övrigt fanns en del skräp av metall från 1900-talets början nedgrävt i schaktområdet.

Som tröskelsten på utsidan av ingången till sockenmagasinet låg en huggen kalksten (A200003). Stenen är 148x87 centimeter stor. Ovensidan är helt slät och den ena långsidan har en huggen hålkäl. De andra sidorna är endast grovt tillhuggna. Troligen rör det sig om en altarskiva. Stenen har lagts tillbaka som tröskelsten igen.

Stenläggningar

Vid kyrkans fyra yttersta hörn fanns på cirka 0,3 meters djup stenläggningar lagda i sättsand (A200007, 200008, 200009 och 200010). Stenarna var knytnävsstora och lagda i ett skift. De verkar ha löpt från kyrkans hörn och rakt ut. Stenarna har med stor sannolikhet lagts ut sent, kanske vid tiden då kyrkan byggdes om på 1800-talet. Stenarna grävdes bort.

Sakristia

År 1844–45 revs sakristian i samband med övriga stora förändringar av kyrkan och en ny uppfördes öster om koret. Den äldre sakristian avbildades av Kock strax innan den revs (Rörby 1982:63). Murrester från den gamla sakristian påträffades norr om koret. I liv med korets östra vägg och tre meter norr om koret fanns en skalmur (A200011). Den var 1,2 meter bred och nedbruten till en nivå 0,2 meter under markytan. Muren var uppbyggd av gråsten och kalkbruk (se fig 10).

Sju meter väster om denna mur fanns sakristians västmur (A200012) (inre mått). Den har varit uppförd som en skalmur men skalens stenar var bortbrutna. Endast en av skalstenarna fanns kvar men avtryck efter de borttagna stenarna syntes tydligt i kalkbruket (se fig 11 och 12). Denna sten låg endast 0,15 meter under markytan medan nästa skift sten började 0,6 meter ner från markytan. Bredden var 1,4 meter men det undre skiftet var 1,6 meter. Stenmaterialet var vanlig gråsten och kärnan bestod av kalkbruk och mindre sten.

Mellan murarna låg ett raseringslager med jord, kalkbruk, sten och enstaka tegel däribland två bitar av så kallat vingtegel (taktegel). Under detta fanns ett lerlager. Inga spår av golvet syntes. En meter väster om den östra muren till sakristian och 4,7 meter öster om den västra muren till sakristian fanns en mur eller kanske snarare ett fundament (A200013). Den påträffades 0,25 meter under markytan, var 1,4 meter bred och bestod av minst två skift gråsten sammanfogade med kalkbruk. Det undre skiftets stenar var 0,3–0,4 meter stora. Över den undre grundstenen och upp mot nästa skift på murens västra sida hade kalkbruk smetats ut (se fig 13). Precis utanför sakristians västra mur fanns ett kalkbrukslager på 0,4–0,45 meters djup, 200015. I detta låg enstaka kalkstenar och i ett parti fanns en stenpackning med knytnävsstora gråstenar under kalkbruket (A200014). Kalkbruket var fränsett kalkstenarna helt rent. Möjligen har man haft ett upplag av kalkbruk på denna plats i samband med någon byggnation.

Fig 10.
Sakristians
östra mur,
sedd mot koret
(A200011).

Fig 11 Sakristians västra mur sedd från norr (A200012). På bilden syns också stenläggningen och kalkbrukslagret utanför sakristian.

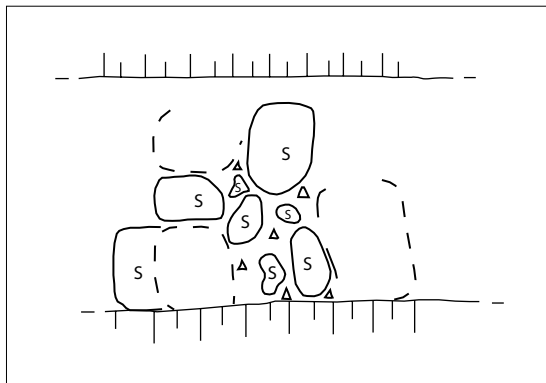

Fig 12. Planritning över sakristians västra mur (A200012). Streckad linje visar på stenavtryck i kalkbruket. Skala 1:40.

Fig 13. Fundament eller mur (A200013). Norr är nedåt på bilden.

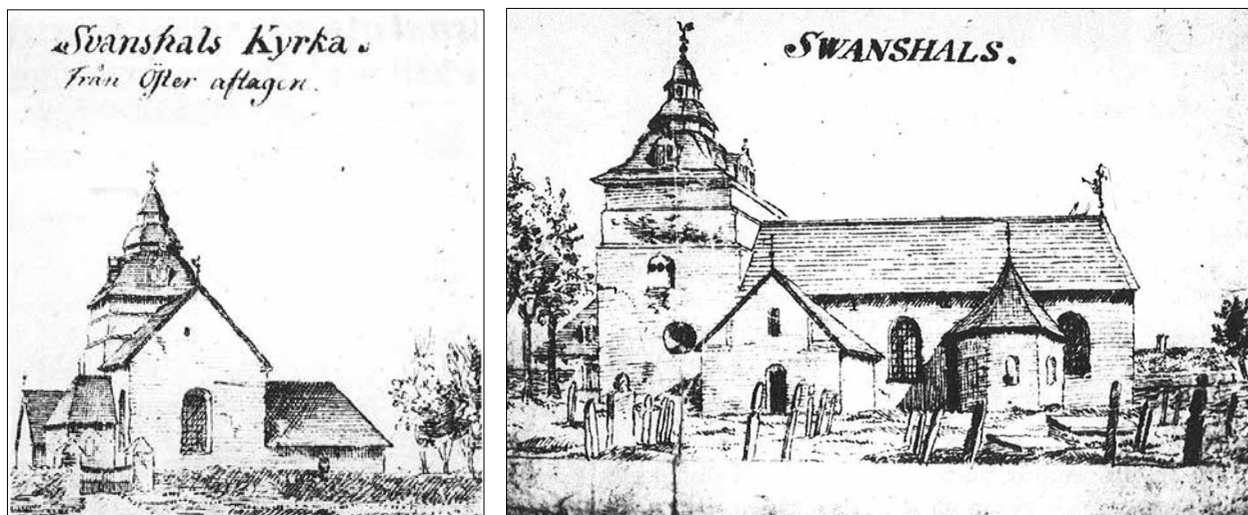

Fig 14. Kocks avbildning av Svanshals kyrka i början av 1800-talet. På teckningen syns gravkoret, som sannolikt uppfördes för familjen van der Pahlen. Till vänster om denna byggnad, utanför kyrkans sydingång, har vapenhuset avbildats (Rörby 1982).

”En tillbyggd grav”

På kyrkans sydsida har det enligt Ridderstad funnits en ”tillbyggd grav” tillhörande familjen van der Pahlen. Denna förstördes på 1840-talet då kyrkan byggdes om (Ridderstad 1918:724). Skeletten återbegravdes på kyrkogården (Widegren 1828:444). Broocman anger att den tillbyggda gravstenen är på västra sidan om koret (Broocman 1760:607), vilket är en mycket märklig uppgift eftersom långhuset är placerat väster om koret. Gravkoret bör ha uppförts strax efter 1700-talets mitt eftersom Margaretha van der Pahlen avled år 1755. I ett område två – tre meter söder om kyrkan, sex meter från korets östmur och vidare sex meter åt väster fanns ett lager innehållande stora stenar, kalkbruk och tegel (A200016, fig 6). Stenarna var upp mot 0,7 meter stora. Lagret fanns från nivån 0,2 meter under markytan och vidare 0,3 meter ner, det vill säga så djupt som schaktet grävdes. Det bör vara rivningsmaterial från Pahlens ”tillbyggda grav”. Utifrån Kocks och Brenners avbildningar av kyrkan är det troligt att korportalen brukades som ingång i gravrummet (Rörby 1982:62–63). Lagrets placering stämmer också med avbildningen på Kocks teckning. Eftersom inga murrester påträffades i detta parti bör det betyda att det inte har rört sig om ett gravkor som man har gått ned i. Det bör också betyda att gravrummets murar inte har varit speciellt djupgående.

Vapenhus och ett bortglömt gravkor

Även vapenhuset revs åren 1844–45. Det finns avbildat av såväl Brenner som Kock (fig 12, Rörby 1982:62–63). Vapenhusets östra mur, som påträffades 0,2 meter under markytan, var en meter bred (A200017). Den var uppbyggd som en skalmur, med stora kalkstenshällar som utgjorde skalen. Kärnan innehöll både grå- och kalksten sammanfogad med kalkbruk. Den synliga delen av muren var 0,5 meter hög och insidan var putsad eller hade mycket kraftigt utdragna kalkbruksfogar.

Avståndet från den östra till den västra vapenhusmuren var 5,6 meter. Den västra mätte 0,85 meter i bredd och var mer än 0,7 meter hög. Den påträffades 0,2 meter under dagens markyta. Skalmuren var uppbyggd av kalksten i skalen (i alla fall de som syntes bakom putsen). De tre synliga sidorna var nämligen putsade. Intill muren låg fyra kalkstenar, på 0,15 meters djup, som verkar ha utgjort golvbeläggning.

Fig 17. Den västra vapenhusmuren syns mitt i bilden som en fyrkantig murklack (A200018). Framför denna syns trappan som leder ner i gravkoret (A200019). Den hitre delen av trappan var söndergrävd, sannolikt i samband med att en elkabel grävdes ned utmed kyrkan. Till höger om murklacken syns i den bortre schaktkanten tegelmuren som utgjort gravkorets södra vägg. Till vänster om vapenhusmuren syns fyra kalkstenar som utgjort golv i vapenhuset (A200022).

Fig 15 (ovan t v). Vapenhusmurarna sedda från öster. På bilden syns på den östra murens utsida hur det understa synliga skiftet sticker ut en bit som en sockel. Hitom den västra vapenhusmuren syns några kalkstenar som utgjort ett golv i vapenhuset. Längst bort i schaktet syns ytterligare en mur, till ett gravkor. Lägg också märke till gravstenen/epitafiet som murats in i kyrkväggen, se vidare nedan.

Fig 16 (ovan t h). Den östra vapenhusmuren sedd från väster (A200017). Längst ner på muren syns det utdragna kalkbruket som fortsätter ut från muren 0,3–0,4 meter. Om det enbart rör sig om spill vid murnings/putsningsarbetet eller om det har ingått i en väggbänk gick inte att avgöra. Däremot är det inte troligt att det rör sig om en golvbeläggning. Ovan detta kalkbrukslager fanns ett raseringslager innehållande uppbrutet kalkbruk och sten. Det kan härröra från de raserade väggarna men kan också ha ingått som material i en väggbänk.

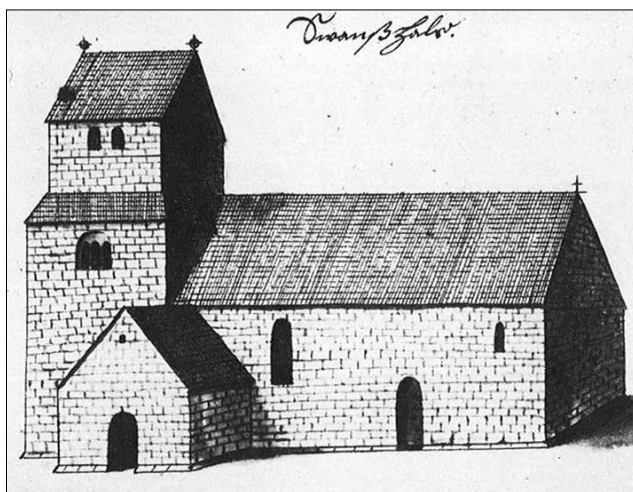
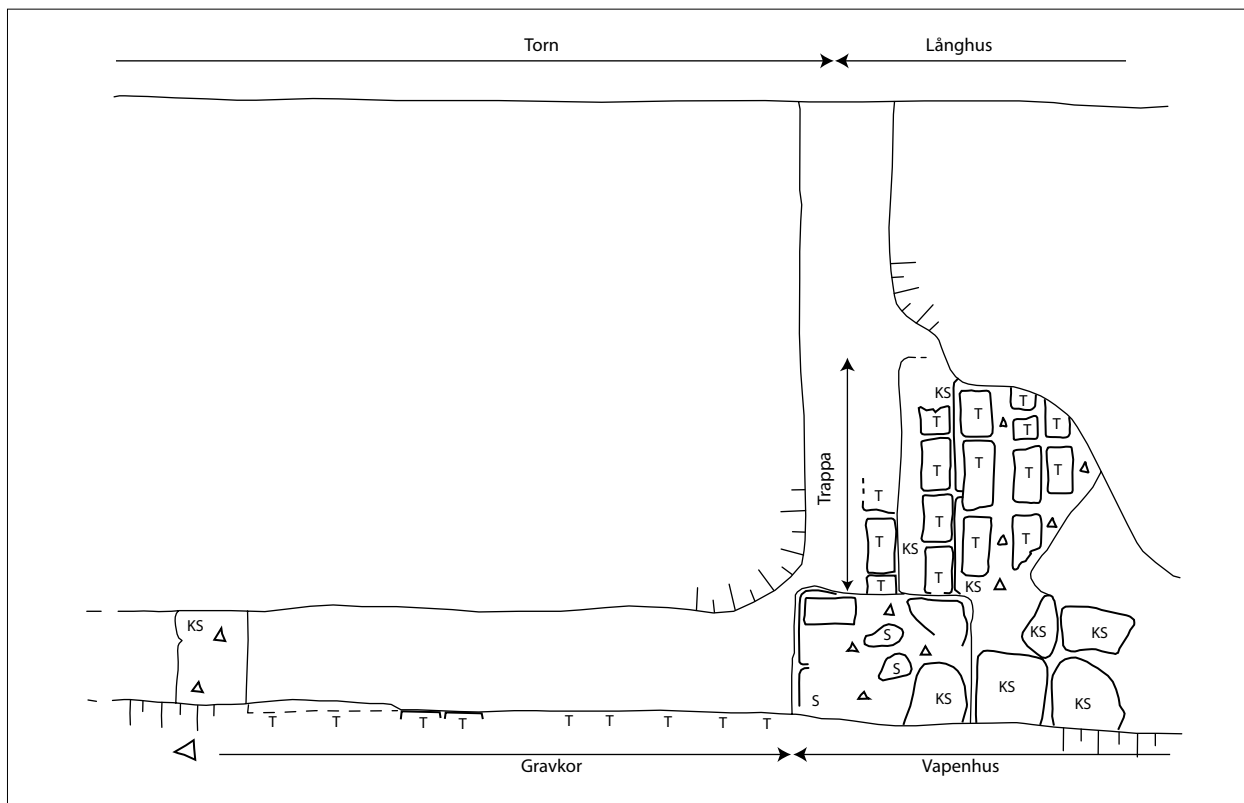

Fig 18 (ovan). Planritning över vapenhus och gravkor i skala 1:40. Utmed schaktets södra kant syntes ställvis gravkorets södra väggs innerliv av tegel (markerat med T).

Fig 19 (t v). Brenners avbildning av Svanshals kyrka år 1669 eller 1670 (Rörby 1982).

Fig 20 (t h). Gravkorets västra kalkstensmur med slätputsad insida, sedd från öster.

Vapenhuset verkar vara uppfört samtidigt som ett intilliggande gravkor. Genom muren löpte nämligen en trappa med minst fem trappsteg, vartannat av tegel och vartannat med kalkstenshällar (A200019, fig 17). Storleken på teglet var 7–8x13x29–30 centimeter. Eftersom schaktet inte behövde grävas så djupt vet vi inte hur långt ner gravkorets golv ligger. Fyllnadsmassorna ovan trappan bestod till största delen av raseringsmassor. Väster om trappan, till höger i bild, fanns rester av gravkorets murar. Den södra väggen, invändigt 2,95 meter lång, var uppförd av tegel och hade en putsad insida (A200020, fig 17). Gravkorets västra mur var annorlunda konstruerad. Den var 0,4 meter bred och mer än 0,3 meter hög. Stenmaterialet verkar framför allt, eller uteslutande, vara kalksten. Västra muren stack upp till en nivå 0,2 meter under markytan (A200021). Insidan var putsad. Även väggen mot vapenhuset och trappväggen mot söder var putsade.

Avståndet från den södra tegelväggen och fram till tornfasaden var 3,25 meter. Det gick inte att besvara om gravkoret fortsatt ända fram till tornmuren, men det är högst troligt. Området för det ledningsschakt som grävdes in till mötet mellan torn och långhus var nämligen söndergrävt så att såväl trappa som vapenhusmur saknades i detta parti. Troligen har detta skett i samband med nedläggningen av en elkabel, men även något annat markningrepp verkar ha gjorts i detta parti. Förutom det kända östvästliga måttet på cirka 3 meter kan även det nord-sydliga måttet antas ha haft ungefär samma mått. Avståndet från gravkorets västra murs utsida och ut i liv med tornets västvägg var 5,8 meter.

På utsidan av kyrkans södra mur har en gravsten/epitafium murats in. Den är placerad längst västerut på långhuset. Stenen är ett minne över prosten och kyrkoherden och hans släkt i Svanshals och Kumla, Ericus Hemmingius död år 1679 (Widegren 1828:444, se fig 21). Placeringen är ovanlig, även om det finns andra exempel som vid Slaka kyrka, och därför kan man fråga sig om den har en koppling till gravkoret.

Varken på Brenners eller Kocks avbildningar är gravkoret avbildat. Det beror möjligen på att detta inte varit synligt ovan mark vid denna tid. Ursprungligen bör det dock ha stuckit upp ovan mark inte minst med tanke på trappan som ledde ner i gravkoret. Jag har inte påträffat något omnämnande av gravkoret. Förutom Pahlens gravkor omnämns endast Reenbergiska familjegraven i korgolvet (Widegren 1828:443, Broocman 1760:607).

Det finns andra exempel på gravkor i anslutning till vapenhus i Östergötland. I Viby uppfördes ett gravkor öster om och i direkt anslutning till vapenhuset. Dess murar byggdes lika höga som långhusets väggar medan koret var betydligt lägre. Gravkoret korresponderade med sakristian på nordsidan och utgör därmed varsin korsarm på kyrkan. Gravkoret var avsett för kommandören Johan Alexander Götherhielm på Uljeberg som avled år 1764 (Cnattingius 1964:6). Även i Kaga uppfördes ett gravkor i anslutning till vapenhuset. Denna gång på vapenhusets västra sida och med en trappa genom vapenhusmuren på samma sätt som i Svanshals. Det var avsett för ägarna till gården Gerstorp på 1600-talet (Nisbeth 1997:6).

Människoben

Vid undersökningen påträffades mycket få människoben och även några få djurben. Framför allt var det på kyrkans sydsida som människobenen påträffades. Inga ben låg i ursprungligt läge utan alla var omrörda liksom merparten av den jord som berördes på kyrkogården.

Fig 21. Ericus Hemmingius epitafium, inmurat i den södra kyrkmuren.

Västra Tollstad

Raseringsmassor

Runt hela kyrkan grävdes ett sammanhängande schakt, cirka 0,6 meter brett och 0,45 djupt. I schaktet påträffades mycket gråsten, kalksten och uppbrutet kalkbruk. Särskilt rikligt med dessa raseringsmassor fanns norr och väster om kyrkan. Detta kan tolkas som att man vid rivningen av medeltidskyrkan använt en del material för att fylla upp/jämna ut området där den nya kyrkan uppfördes. Ett fragment av en kvaderhuggen kalksten var det enda exemplet på finare stenbearbetning från kyrkan. Öster om dagens kyrka, där medeltidskyrkan tidigare låg, fanns rikligt med omgrävda skelettdelar. De hör också sannolikt samman med rivningen av kyrkan då stora markgrepp gjordes. Man verkar ha gått grundligt fram då kyrkan revs och stenmaterial togs tillvara för den nya kyrkobyggnaden. I stor utsträckning verkar till och med grundstenar ha grävts upp för att återanvändas.

Det äldre långhuset

Öster om tornet och på sydsidan av detta grävdes schaktet cirka 0,8 meter brett. Tornet är fem meter långt i östvästlig riktning och 5,65 i nordsydlig riktning. Grunden till långhuset är delvis förstörd i samband med att en dagvattenledning grävts ner runt tornet. Långhusmurarna har anslutit på ömse sidor om tornet och tornet är grundlagt på den västra långhusmurens grund.

Avslutningen av långhusets södra mur i väster låg 1,6 meter in på tornets sydfasad. Långhusets sydvästra innerhörn syntes tydligt vid tornets sydöstra hörn. Den norra långhusmurens innerliv framträdde också tydligt. På denna mur fanns kalkbruk som vidare hade smetats ut på golvet, 0,6 meter under dagens markyta. Kalkbruket låg direkt på ett lager med grus. Gruset verkar finnas i hela det framgrävda långhuspartiet. Massorna från markytan och ner till kalkbrukslagret utgjordes av raseringsmassor. Även från långhusets västvägg kunde kalkbruket följas ner och ut över golvet.

I långhusets sydvästra hörn fanns flera stenar som var upp mot 0,5 meter stora. De kan tolkas ha ingått i det pilaster- eller trappfundament som finns

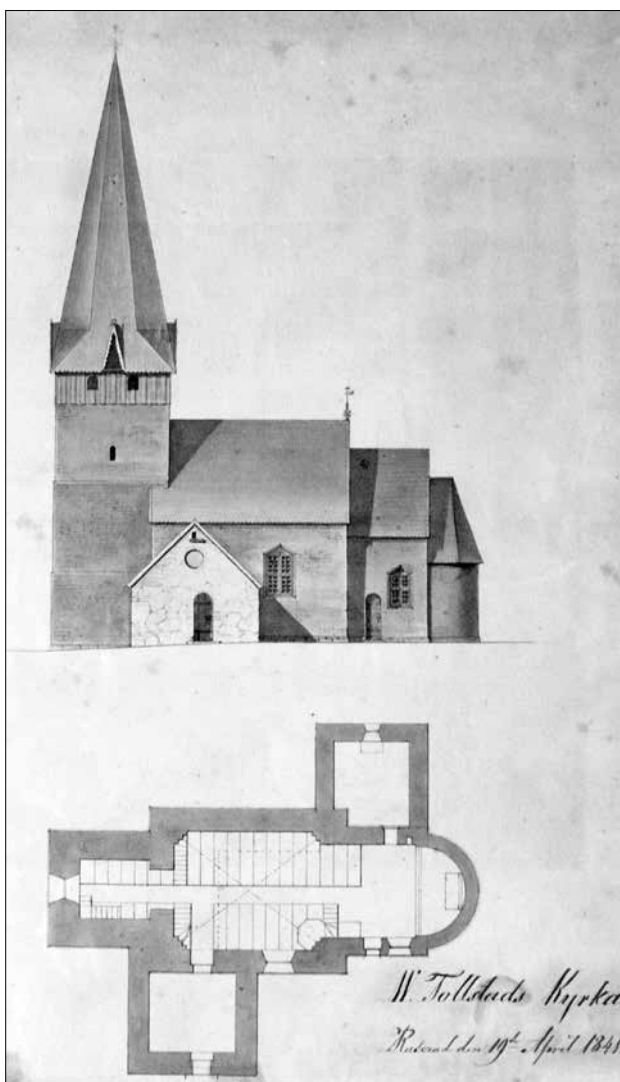

Fig 22. Västra Tollstads romanska kyrka innan den revs år 1841. Avbildningen hänger i kyrkans torn.

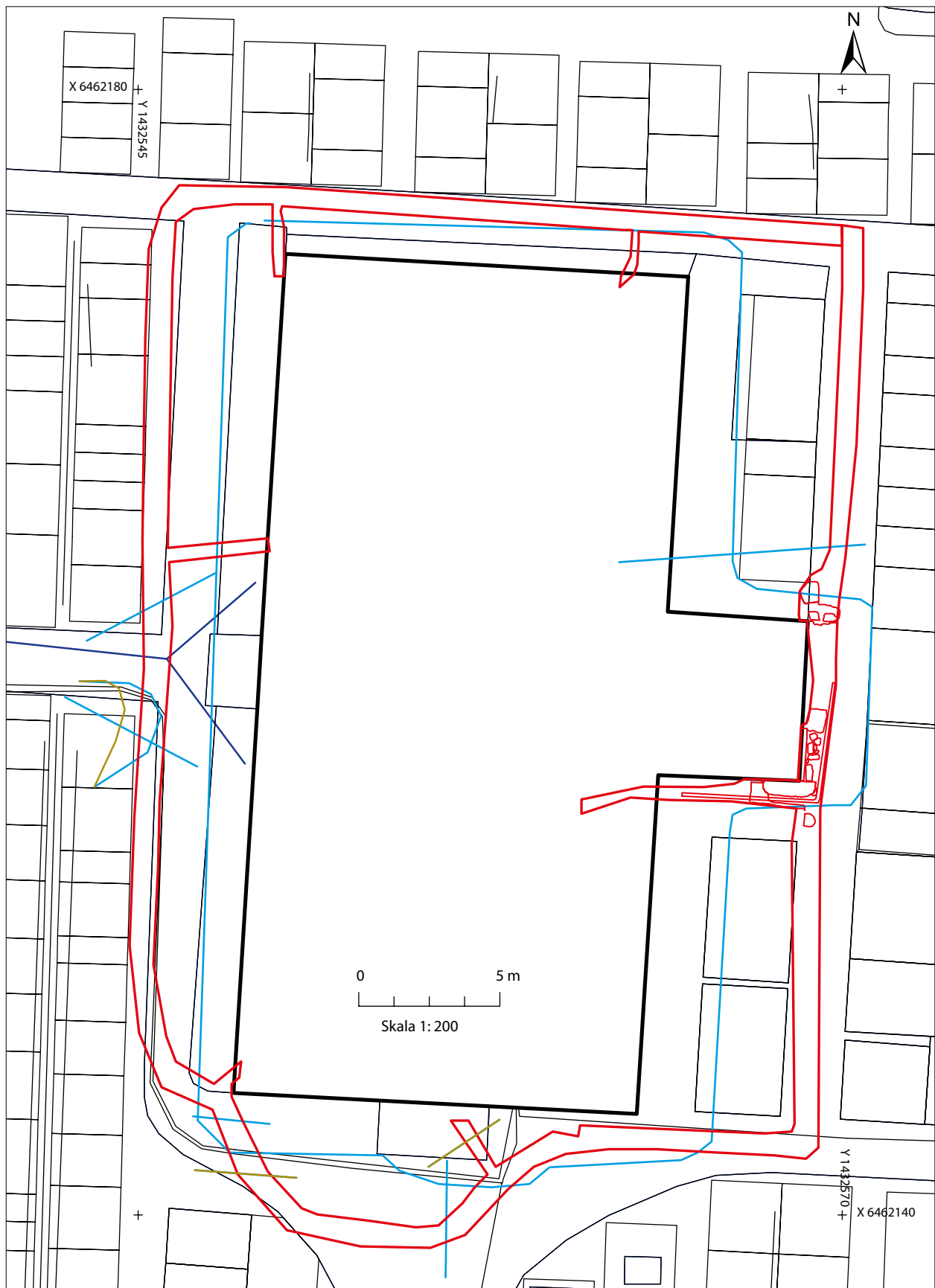

Fig 23. Planritning över Västra Tollstads kyrka och undersökningsschaktet. På planen har även olika ledningsschakt som påträffades ritats in som linjer. Skala 1:200.

Fig 24. De framgrävda långhusmurarna sedda en bit upp från tornet. På fotot syns tydligt hur nedgrävningen av dagvattenledningen ödelagt stora delar av kyrkmurarna.

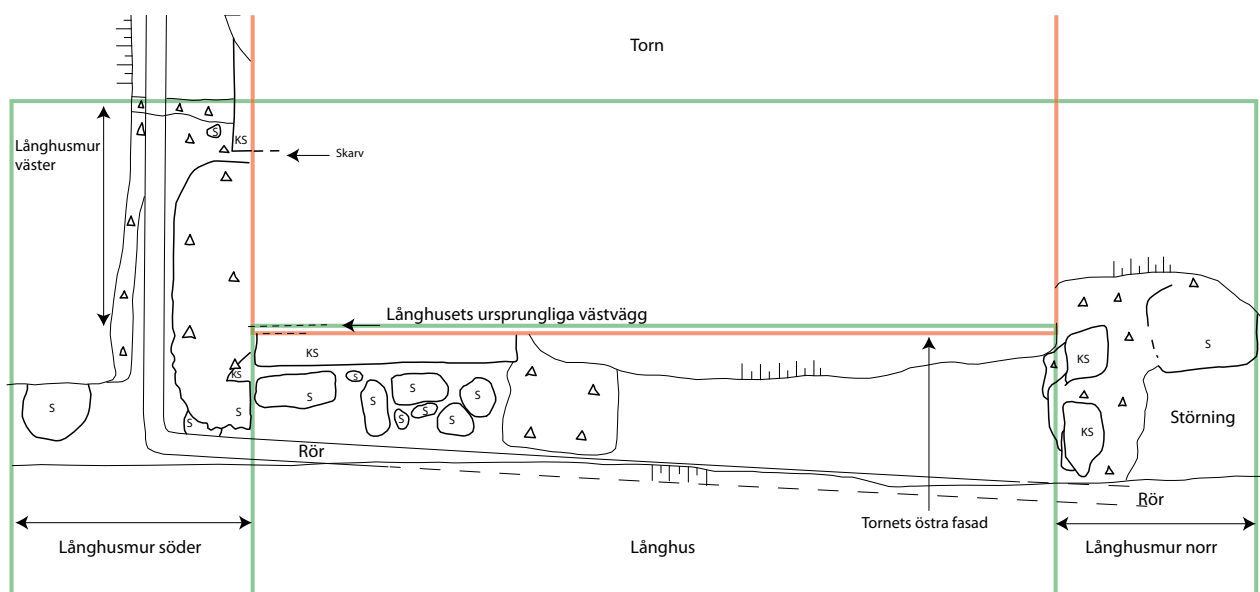

Fig 25. Planritning över området närmast tornets östra fasad i skala ca 1:50. Planen är orienterad med väster uppåt i bild. På planen är tornets fasad markerad med rött medan de rekonstruerade långhusmurarna är gröna. I den västra långhusmuren har en skarv i murverket markerats vilken visar varifrån tornet byggts till. Stenarna och kalkbruksklacken i långhusets sydvästra del kan ha ingått i ett fundament för läktartrappan. Det är också möjligt att stenen/stenarna längst in i hörnet ingått i en hörnpilaster. Trekantsymbolen markerar kalkbruk, s är sten och ks markerar kalksten.

inritade i ritningsmaterial från 1840-talet (fig 22 och 25). De kan också ha ingått i till exempel ett podium utmed västväggen även om detta är högst osäkert om det har funnits något sådant. Stenarna låg i och på gruslagret blandat med uppbrutet kalkbruk vilket indikerar att stenarna inte låg i läge. Norr om dessa stenar fanns en cirka 0,8x0,8 meter stor yta med kalkbruk. Lagret var 0,1 meter tjockt och låg direkt på ett lerlager. Funktionen för detta lager är oklart liksom för den finhuggna kalksten som låg i långhushörnet och vidare utmed långhusets västvägg. Murar och kalkbrukslager grävdes inte bort vid undersökningen.

Schaktet grävdes genom det område där vapenhuset tidigare låg, söder om torn och långhus. Några spår av detta påträffades inte även om en eller annan löst liggande sten kan ha härrört från byggnaden. Omgrävda ben indikerade också omfattande grävningsarbeten för att återanvända stenmaterialet.

Fig 26. Den norra långhusmurens anslutning mot tornet. Stenarna till vänster om muren kan ha ingått i en väggbänk eller pilasterfundament. Mellan dessa och muren syns kalkbrukslagret som dragits från väggen ut över golvet.

Fig 27. Tornets sydöstra hörn. Direkt under tornhörnet syns det äldre långhusets sydvästra innerhörn.

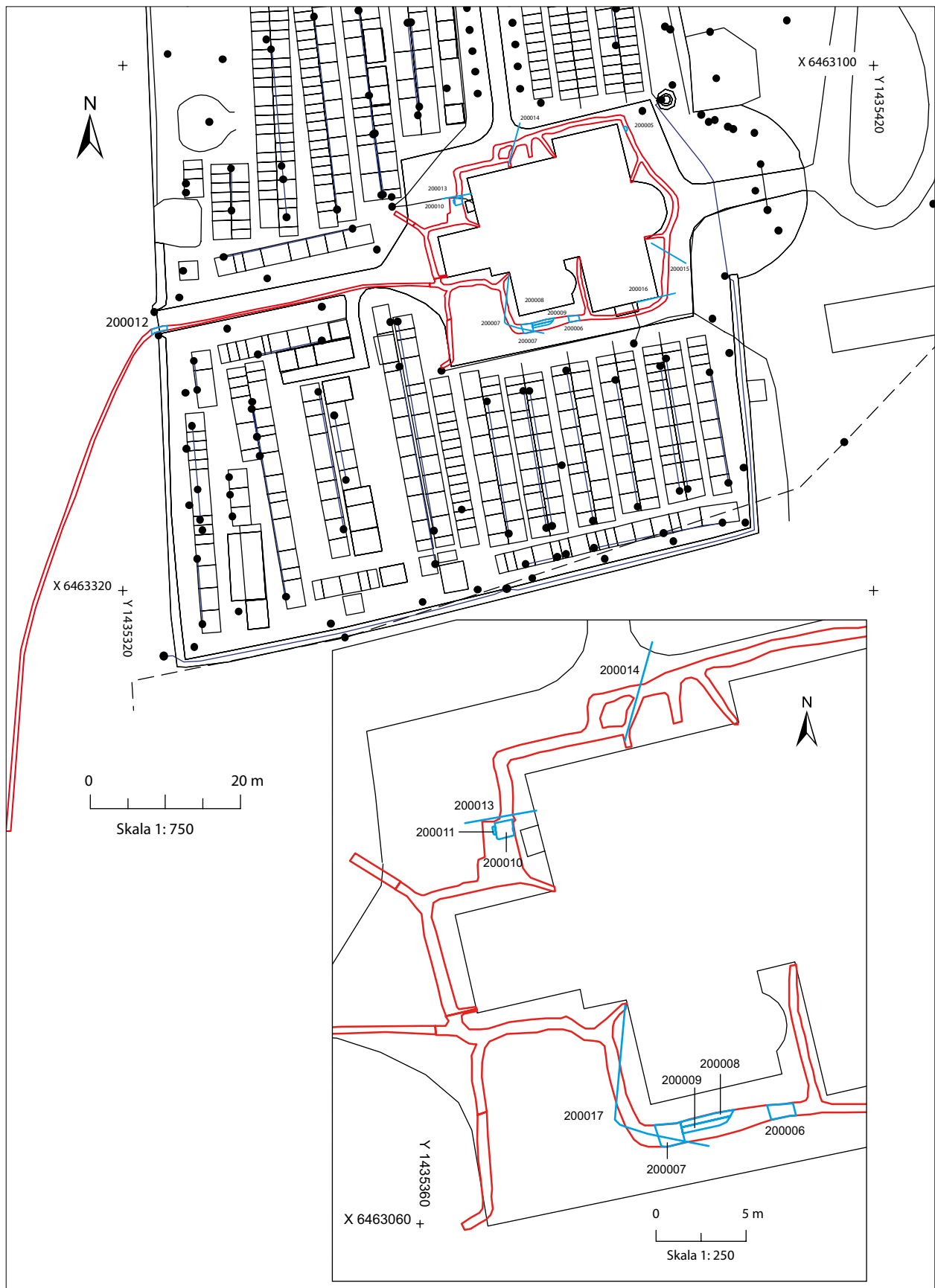

Fig 28. Planritning över Heda kyrka med undersökningsschaktet markerat i rött. Arkeologiska lämningar har markerats med blå polygoner medan olika typer av ledningar markerats med blå streck. Skala 1:750 respektive 1:250.

Heda

Runt kyrkan grävdes ett schakt som var 0,6 meter djupt och 0,8 meter brett. Utöver detta schakt grävdes ett något smalare och grundare schakt för en elledning till lamporna, sydväst och nordväst om tornet. Ett schakt grävdes dessutom för en elledning från tornets sydvästra hörn, i gången till grinden i den västra kyrkogårdsmuren och vidare fram till gamla prästgården (fig 28). Dessa elschakt grävdes ungefär 0,4 meter breda och djupa.

Vapenhus

Under medeltiden uppfördes ett vapenhus söder om kapellet (Lindqvist 1997:7). Detta verkar ha rivits vid den omfattande ombyggnationen under 1850-talet. På avbildningar av kyrkan, till exempel Mandelgrens teckning av kyrkan från år 1849, syns att vapenhuset haft samma bredd som kapellet.

Eftersom en lampa till fasadbelysningen skulle placeras ungefär mitt i det rivna vapenhuset och bara en och en halv meter från kapellet samt att det finns gravgårdar direkt söder om vapenhuset kunde vi inte gräva schaktet runt om vapenhusets grunder. Vid schaktgrävningen konstaterades att de påträffade vapenhusmurarna låg i liv med kapellet. Murarna, som var 1,35–1,40 meter breda, var uppbyggda av kalkstenschällar i kalkbruk och åtminstone den i öster hade grundstenar i gråsten som var upp mot en meter i diameter (A200006). Vapenhusets mått invändigt var 5,08 meter. Murarna påträffades redan 0,1–0,2 meter under dagens markyta. Den västra muren var söndergrävd av ett smalt schakt för en dagvattenledning (A200007). Längre österut, vid vapenhusets östra mur, hade dagvattenledningen grävts längre söderut, varför ett nytt schakt fick grävas för de nya ledningarna. Därmed var vi tvungna att förlägga schaktet genom den östra vapenhusmuren. Men endast en mindre sten togs bort och därefter grävdes en mindre kanal genom muren utan att behöva flytta flera stenar. Därmed kunde muren lämnas i stort sett intakt.

I vapenhuset fanns stenar på två olika nivåer. Det övre stenskiktet innehöll 0,2–0,3 meter stora stenar och låg 0,10–0,15 meter under markytan (A200008). De förekom enbart centrerat till kapellets portal. Stenarna var sannolikt bortplockade i söder där dagvattenledningen hade grävts ner. På en nivå 0,3 meter under markytan fanns en rad med knyt-nävsstora kalk- och gråstenar (A200009). Möjligen rör det sig om äldre golvnivåer och/eller så kan det övre stenlagret eller båda ha ingått i en fundamentering av den tröskelsten som tidigare legat här. Under dessa stennivåer syntes inga ytterligare golvnivåer utan lagret såg mer ut som kyrkogårdsjord. Lagret bör alltså vara äldre än vapenhuset.

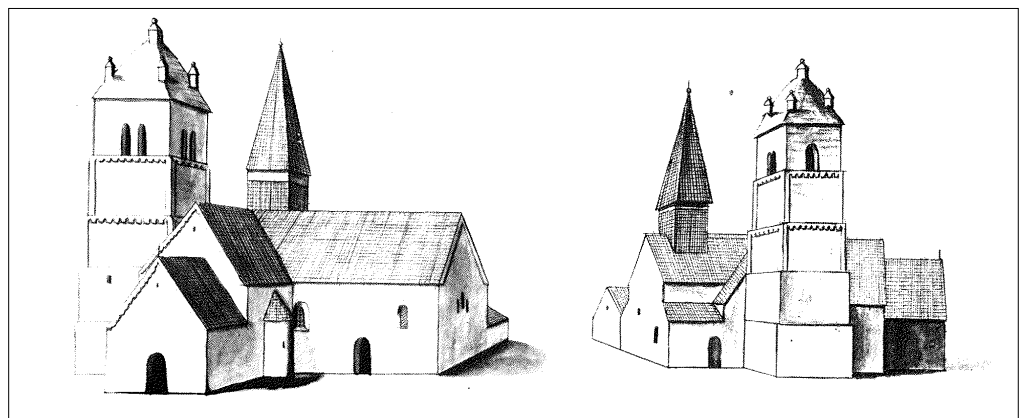

Fig 29. Brenners teckningar av Heda kyrka från år 1669 eller 1670. I den vänstra bilden har kyrkan avbildats från sydost med vapenhuset närmast betraktaren. Den högra bilden visar kyrkan från nordväst. Utanför den synliga porten påträffades den tidigkristna graven med gravmonumentet (Rörby 1982).

Fig 30 Undersökningsschaktet utanför kapellet och tvärs igenom det rivna vapenhuset. I förgrunden syns vapenhusets västra mur som i ett tidigare skede genombrutits av ett schakt för en dagvattenledning (A200007). I bortre delen av schaktet kan den östra vapenhusmuren anas. Närmast den hitre muren syns två nivåer med sten varav åtminstone den övre kan ha utgjort en golvnivå (A200008). Det cylindriska föremålet på bilden är ett av ljusschakten som det schaktades för. I övre bildkant syns portalen mellan kapellet och det rivna vapenhuset.

Fig 31. Vapenhusets östra mur (A200006). Ledningen kunde stickas in mellan stenarna i muren som därmed inte behövde grävas bort. Till vänster i övre bildkant syns kapellet södra mur.

Söndergrävda gravar, stolphål och kalkstenschällar

I schaktet runt kyrkan fanns rikligt med skelettdelar från söndergrävda gravar. Inga skelett eller skelettdelar påträffades i ursprungligt läge (frånsett graven som presenteras nedan). I grusgången, ett stycke väster om tornet och vidare västerut fram till kyrkogårdsmuren påträffades inga skelettdelar. Därmed kan man säkert sluta sig till att en stor del av gravarna vid kyrkan har grävts sönder i omgångar då kyrkans grunder för de olika byggnadsdelarna uppfördes. Vid den norra korsarmens nordöstra hörn påträffades ett förmodat stenskott stolphål (A200005). Flera kalkstenschällar stod på högkant i botten av schaktet. De kom inte vidare att beröras av schaktningsarbetena utan ligger kvar. Med tanke på den nivå de påträffades på bör de vara av sent datum, troligen till och med från 1800-talets ombyggnadsarbeten.

Tre skelett under ett tidigkristet gravmonument

Utanför det norra sidoskeppets västingång påträffades ett tidigare okänt tidigkristet gravmonument i kalksten (A200010 och 200011). De tidigkristna gravmonumenten som förekommer rikligast i västra Östergötland kan dateras till 1000-talet. De var uppbyggda av gavelhällar och en lockhäll och vissa hade också två sidohällar som lockhällen vilade på. Materialet är kalksten och hällarna var dessutom dekorerade med växt- eller djuornamentik samt kors. På lockhällen finns en runslinga som berättar om vem som uppförde monumentet och vem som begravdes. Texten avslutas ofta med Gud hjälpe hans/hennes själ. Ornamentiken är ibland reliefhuggen och stenarna var bemålade i starka färger. De utgör Sveriges äldsta kristna gravmonument.

Det påträffade gravmonumentet låg dikt an mot den trappsten som ligger utanför porten, men 0,42 meter under dess ovsida och 0,31 meter under dagens markyta. När trappstenen skulle anläggas har ett hål grävts för dess fundament. Några decimeter under markytan kom man då ner på gravmonumentet och den del av gravmonumentet som stack in i trappstensområdet slogs av. Knappt halva monumentet var förstört. Troligen har det bortgrävda fragmentet därefter blivit ingjutet i fundamentet. Trappfundamentet var 1,3 meter djupt och innehöll diverse sten och makadam. Mot botten var det sammanfogat med kalkbruk medan det i toppen var cement som höll samman stenarna. Det bör alltså ha byggts på eller gjorts om efter hand. Det fanns även cement på gravmonumentets kant. Själva trappstenen är en kalksten cirka 1,5x0,9 meter stor och en dryg decimeter tjock.

Det tidigkristna gravmonumentet kan ursprungligen uppskattas till cirka 0,85 meter brett och den bevarade längden var knappt en meter. Vid dess västra kant fanns en stående gavelsten 0,31 meter hög och 0,36 meter bred (A200011). Gavelroten stack ner 0,16 meter under gravhällen. På ytan av den övre delen av stenen, från den nivå som stack upp

Fig 32 (ovan). Det tidigkristna gravmonumentet sett från öster. I väster sticker huvudändans gavelhäll upp.

Fig 33 (t v). Foto från väster mot det norra sidoskeppet med dess portal och den nedan omnämnda trappstenen och gravmonumentet. På bilden dokumenteras runorna av runspecialisterna Helmer Gustavson och Magnus Källström.

över den förmodade markytan, finns en mängd små svarta prickar. Dessa tolkades som rester efter möjlig bemålning, men har inte kunnat bekräftas trots två olika analyser (se bilaga 1 och 2). Möjligen rör det sig om mossa eller annan växtlighet som växt på den del av stenen som stack upp ovan markytan.

Den övre delen av gaveln är trapetsoid med den avsmalnande delen uppåt. Inget tyder på att den är bearbetad, men den kan ha varit det men bearbetningsspåren är i så fall hårt slitna av väder och vind. En liknande form har en gavelsten från Klosterstad, utanför Vadstena, men på denna syns tydligt att den är tillhuggen (Hedvall & Menander 2009 inventeringsnummer 8). Ett mindre stenfragment, som påträffades i anslutning till monumentet, visade sig vid konserveringen inte ha passning till detta. På denna sten fanns rikligt med ett rött pulver av järnoxid, enligt en färgspårsanalys som genomfördes vid Institutionen för Kulturvård vid Göteborgs Universitet (se bilaga 1 och 2).

Eftersom gravmonumentet i Heda var i mycket dåligt skick och det var risk för att det skulle gå sönder vid upptagandet, tillkallades stenkonservatorer men också runexperterna Magnus Källström (RAÄ) och Helmer Gustavson (tidigare RAÄ Runverket) för att tolka och dokumentera runtexten. Texten löper i ett band runt stenens kant. Tolkningen av texten lyder » ... detta valv över (?) Gudlög, [sin] moder ... ». Innanför den ristade runslingan hade också ett kors ristats in. Det rör sig om ett relativt enkelt flätat kors med breda och något divergerande korsarmar. Liknande korsform finns till exempel på runstenarna Hov Ög 77 och Högby Ög 81 (Brate 1911). Monumentet är dessutom mycket likt ett gravmonument från Rogslösa (inventeringsnummer 120 Hedvall & Menander 2009). Detta är endast 0,65 meter brett men den ena sidans runband saknas.

Efter det att runexperterna tolkat texten gipsades lockhällen innan den kunde lyftas. Stenen hade flera mindre sprickor men också en större genomgående spricka. De tillkallade stenkonservatorerna från Stenkonsivering Väst, som tog upp stenen, har senare också konserverat hällen och gjutet in kalkstensfragmenten i en gipsform. Gravmonumentet är nu utställt i kyrkan.

Den bevarade gravhällen var, som tidigare nämnts, fragmentarisk och det saknades flera delar av den. Dels var den sönderslagen i samband med att trappan uppfördes men också i samband med en begravning på 1200- eller 1300-talet (bilaga 3). Ett hål som fanns i stenen hade bildats då en barngrav hade grävts genom stenen. Det rörde sig om en grav för ett nyfött barn (skelett 1). Gravhällen bör vid begravningstillfället ha varit dold under jord. När graven grävdes har hällen uppenbarat sig och i stället för att gräva på ett annat ställe har hällen hackats sönder. Därmed bildades hålet i gravhällen och de bortplockade delarna försvann. Skelettet låg 0,85 meter under trappstens topp och 0,55 meter under gavelhällens topp.

På 1,30 meters djup under trappstens ovansida påträffades ett skelett med armarna placerade utmed sidorna, skelett nr 2. Graven hade grävts genom ett kalkbrukslager så det fanns rikligt med kalkbruk i gravfyllningen. Skelettet låg centrerat under gravhällen. Det rör sig enligt den osteologiska analysen om en man i 35–40 års åldern. Två spikar i gravfyllningen kan indikera att han var begravd i en tråkista. Spädbarnet var gravlagt ovan denna grav.

Ytterligare ett skelett, efter en kvinna, påträffades 0,20 meter under det förra (skelett nr 3). Hon låg liksom mannen med armarna utmed sidorna. En glaspärla, uppträdd på en tråd, påträffades i den lera som följde med när skelettet grävdes upp. Var pärlan ursprungligen har suttit är därmed omöjligt att besvara. Detta skelett bör vara kvinnan Gudlög som omtalas på gravmonumentet. Såväl gavelstenen som gravhällen var något skevt placerade jämfört med kvinnans skelett.

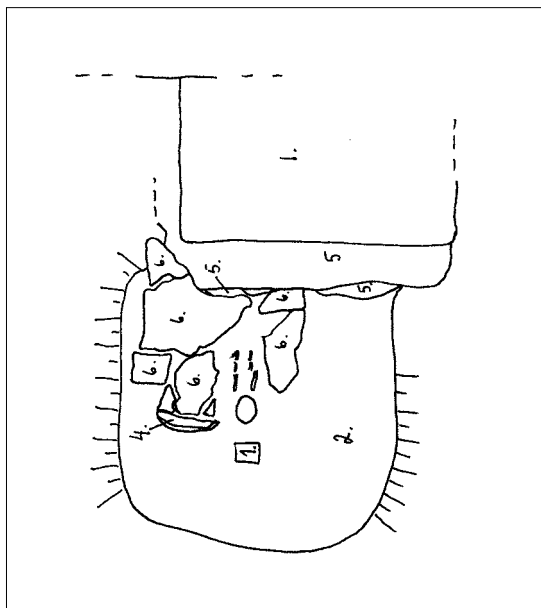

Fig 34. Gravhällen nr 6 och gavelhällen nr 4 väster om det norra sidoskeppet. När skelett nr 1 begravdes kom hällen att slås sönder. Trappstenen har på ritningen nr 1, cement till trappstenen nr 5 och kalkstensflislagret nr 2. Planritning i skala 1:40.

Fig 35. Samma motiv som figur 34 men orienteringen är tvärtom. Spädbarnsskelettet kan anas mellan borsten och gavelstenen. Här syns också tydligt lagret med kalkstensflis.

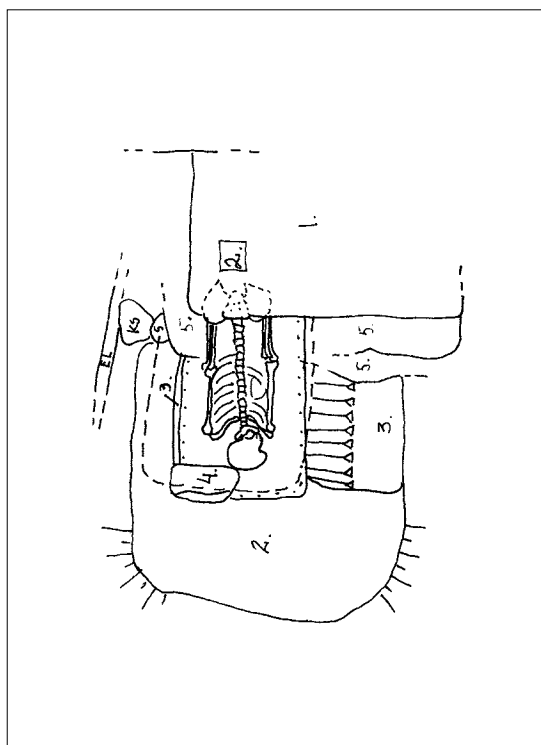

Fig 36 (ovan). Graven med skelett nr 2. Kalkbrukslagret har nr 3 medan förklaringarna till de övriga numren finns i föregående figur. Den tjockare streckade linjen markerar läget för det bortplockade gravmonumentet. Gavelhällen 4 har också ritats in. Skala 1:40.

Fig 37 (t h). Graven med skelett nr 2 sedd från väster. Skelettets undre parti fortsätter ostört under trappfundamentet. Detta parti grävdes inte fram.

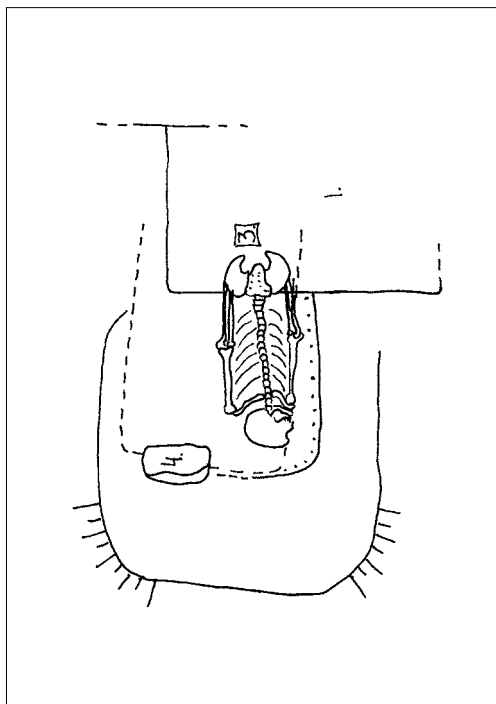

Fig 38. Graven med Gudlögs skelett (skelett nr 3). På ritningen har även läget för gravmonumentet streckats in. Även gavelhällen är inritad, nr 4. Skala 1:40.

Fig 39. Samma motiv som figur 38. Inte heller detta skeletts nedre parti grävdes fram och ligger därmed kvar.

Fig 40. Intressant i sammanhanget är ett gravmonument som påträffades i Rogslösa 1958–59, 10 kilometer norr om Heda. Dessa monument är mycket lika framför allt har korsen en liknande utformning. Även detta monument har tillverkats för en kvinna. I Rogslösa var det ett eller flera syskon som uppförde monumentet. FOTO RIKARD HEDVALL OCH HANNA MENANDER.

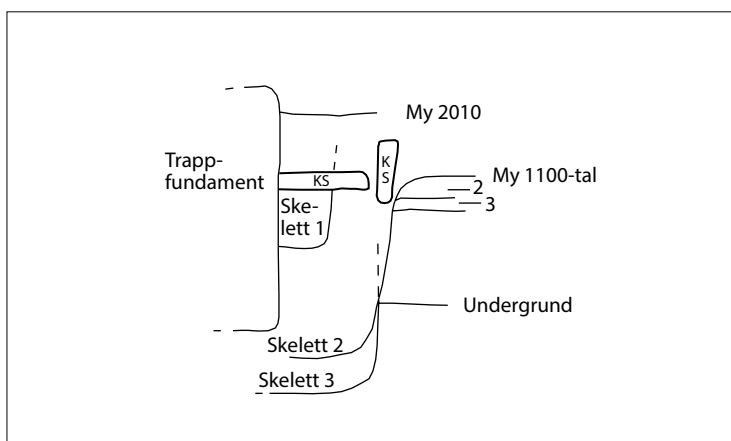

Fig 41. Schematisk sektionsritning i området för gravarna som endast avser att åskådliggöra det nivåmessiga läget för de olika kontexterna. Dagens markyta liksom 1100-talets markyta har markerats. Kalkstenarna som utgjorde gravmonumentet har markerats med ks. Lager 2 motsvarar kalkstensflis och lager 3 ett kalkbrukslager. Skala 1:40.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att Gudlög blivit begravd av ett eller flera av sina barn. Detta har skett under perioden 1020–1170 enligt ¹⁴C-analysen av skelettet, men troligen i mitten av 1000-talet eller tidigare enligt den runologiska analysen. Ungefär hundra år senare har en man begravts på samma plats (1020–1170 enligt ¹⁴C-analys). Vid detta tillfälle har givetvis lockhällen lyfts upp och därefter placerats något mer norrut och mer centrerat över mannens grav. Även gavelhällen bör vid detta tillfälle ha flyttats lite längre åt norr. Ryggkotorna till skelett nr 2 låg 0,98 meter under gravmonumentet, vilket är ett väl tilltaget djup jämfört med tidigare undersökta gravar från andra platser där djupet ofta är 0,6–0,7 meter. Hur djup Gudlögs grav var i förhållande till gravhällen går inte att besvara eftersom monumentets ursprungliga nivå senare kan ha ändrats.

När Gudlög begravdes har det med största sannolikhet funnits en föregångare till dagens kyrka, en träkyrka. Däremot bör den nuvarande kyrkan ha varit uppförd då mannen begravdes. Antagandet bygger på att det fanns kalkbruk i gravfyllningen och att ett lager från byggnadsverksamheten, med kalkstensflis, sannolikt lades ut runt graven. Därmed bör denna grav vara grävd efter det att kyrkan uppfördes vilket antas ha skett vid 1100-talets mitt eller något tidigare. Däremot var knappast det norra sidoskeppet uppfört vid denna tid eftersom graven knappast skulle placeras precis utanför entrén. Sidoskeppet har föreslagits vara uppfört i perioden 1170–80-tal eller under 1200-talet.

Frågan är vem som blev begravd under Gudlögs gravmonument kanske 100 år efter hennes död? Hon dog i 30–35 års ålder enligt den osteologiska analysen. Mannen, som var i 35–40 år vid sin död, bör ha varit född 50–60 år efter kvinnans död, cirka år 1100. Om det rör sig om en släkting i graven så bör det ha passerat minst två generationer mellan Gudlög och mannen.

Dagens marknivå ligger 0,3 meter över gravhällen, vilket visar mäktigheten av kultur-lagertillväxten från 1100-talet och fram till i dag. Det ska dock påpekas att undergrunden, som utgjordes av lera, påträffades på en meters djup från dagens markyta.

Någon gång under perioden 1220–1390 begravdes det nyfödda barnet. Vid denna tidpunkt har inte gravmonumentet varit synligt utan jord bör ha täckt lockhällen. Barnet bör därmed inte ha någon släktrrelation med de två övriga begravda individerna.

Kyrkogårdsmuren

Mitt i grindhålet i den västra kyrkogårdsmuren påträffades en två meter bred grund, i östvästlig riktning, till kyrkogårdsmuren, se figur 25 (A200012). På 0,3–0,5 meters djup låg 0,4–1,0 meter stora gråstenar inbäddade i kalkbruk. Det verkar alltså som att det ursprungligen inte har varit någon öppning här. Det gick inte att avgöra om det rörde sig om en skalmur. Grundmuren grävdes inte bort utan ledningen drogs över stenarna.

Linköping i december 2012

Rikard Hedvall

Referenser

Litteratur

- Bonnier, A. C. 2004. Medeltidens kyrkor. Svanström, I., Ullén, M. (red). *Östergötland Landskapets kyrkor*.
- Bonnier, A. C. m fl. 2008. *Svenska kyrkor. En historisk reseguide*.
- Bonnier, A. C. 2012. Alvastra kloster och kyrkobyggandet i Östergötland. I: Ersgård, L. (red). *Munkar och magnater vid Vättern*.
- Brate, E. 1911. *Östergötlands runinskrifter*.
- Broocman, C. F. 1760. *Beskrifning Öwer the i Öster Götland Befintlige Städer, Slott, Sokne Kyrkor, Soknar, Säterier, Öwer Officers Boställen, Jernbruk och Prestegårdar, med mera*.
- Cnattingius, B. 1964. *Viby kyrka*.
- Eliason, T. 1956. *Svanshals kyrka. En liten orientering*.
- Eriksson, J. 2006. *Dendrokronologiska undersökningar av medeltida kyrkor inom Linköpings stift*.
- Hedvall, R. & Menander, H. 2009. *Inventering av tidigkristna gravmonument i Linköpings stift*.
- Lindqvist, G. 1997. *Heda kyrka*.
- Lindqvist, A. 2004. *Kulturbistorisk inventering av kyrkobyggnader och kyrkomiljöer i Linköpings stift 2004. Svanshals kyrka*.
- Nisbeth, Å. 1997. *Kaga kyrka*.
- Ridderstad, A. 1918. *Östergötlands beskrivning*.
- Rörby, G. 1982. *Medeltida kyrkor i Östergötland tecknade av Elias Brenner och Johan Fredrik Kock*.
- Widegren, P. D. 1828. *Försök till en ny beskrivning öfwer Östergötland*.

Arkiv

- Riksarkivet SDHK 2946.
- Bebyggelseregistret RAÄ.
- Lantmäteristyrelsens arkiv LSA.

Administrativa uppgifter

Län: Östergötland

Landskap: Östergötland

Kommun: Ödeshög

Socken: Svanshals, Västra Tollstad och Heda

Plats: Svanshals, Västra Tollstad och Heda kyrkor

Koordinatsystem: RT90, 2,5 gon V

Riksantikvarieämbetet dnr:

Svanshals: 422-03789-2009

Västra Tollstad: 422-04188-2009

Heda: 422-03500-2009

Länsstyrelsen dnr: Svanshals:

433-7650-09, 431-19746-09 och 433-18880-09

Västra Tollstad: 433-7655-09

Heda: 433-7651-09 och 433-12682-09

Länsstyrelsen beslutsdatum:

Svanshals: 2009-12-02

Västra Tollstad: 2009-12-09

Heda: 2009-11-06

Projektnummer:

Svanshals: 11494

Västra Tollstad: 11497

Heda: 11456

Intrasisprojekt:

Svanshals: O2009:100

Västra Tollstad: O2009:122

Heda: O2009:99

Rapportnummer: 2013:14

Ansvarig arkeolog: Rikard Hedvall

Beställare: Länsstyrelsen Östergötland

Kostnadsansvarig: Ödeshögs församling

Undersökningstid: 2009-09-15–2009-10-29

Fynd: Lockhäll och gavelsten till tidigkristet gravmonument förvaras i Heda kyrka.

Bilaga 1.

Analys utförd av Helena Grundberg vid Institutionen för Kulturvård Göteborgs Universitet

Mikroskopering av två stenar (lösfynd vid Hedastenar), maj-juni 2011

Sten 1/Prov 1. En av stenarna, ett lösfynd från området vid Hedastenarna mikroskoperades den 16 maj 2011 på Institutionen för kulturvård, GU. Stenen är enligt uppdragsgivaren en kalksten och då den plockades upp ur jorden sågs ansamlingar av löst rött pulver i flera av stenens håligheter och gropar (bild 1). En del av pulvret togs ut som prov och mikroskoperades i ljusoptiskt mikroskop, vitt reflekterat och transmitterat ljus, samt i SEM. En grundämnesanalys utfördes med EDX.

Bild 1. Rött pulver i hålighet i kalksten.

Det röda pulvret har en mörkröd järnoxidfärgad ton (bild 2) och partiklarna är kantiga (bild 3).

Bild 2. Rött pulver i hålighet, vitt reflekterat ljus.

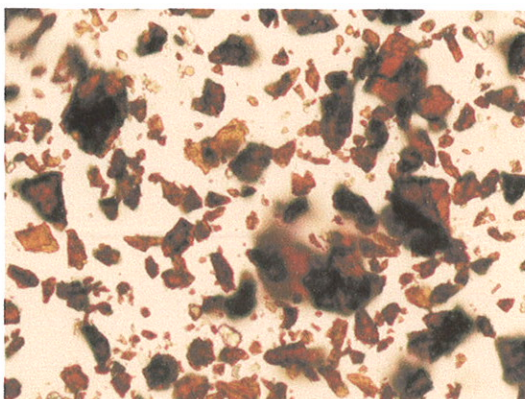

Bild 3. Rött pulver i transmitterat ljus.

Det röda pulvret undersöktes i SEM och EDX den 8 juni (tabell 1).

Tabell 1. Grundämnesanalys genom EDX, rött pulver.

Element	Weight%	Atomic%	Compd%	Formula
Si K	1.49	4.76	3.20	SiO ₂
S K	0.14	0.40	0.36	SO ₃
Ca K	0.48	1.06	0.67	CaO
Fe K	25.42	40.71	32.70	FeO
Co K	0.19	0.29	0.24	CoO
O	9.44	52.78		
Totals	37.17			

Resultat: Provet innehåller till största delen järnoxid.

Sten 2/Prov 2. Den andra stenen, också den ett lösfynd från området vid Hedastenarna, mikroskopades den 12 juni 2011 på Institutionen för kulturvård, GU. Ytbelägningarna undersöktes opreparerade och endast i ljusoptiskt mikroskop.

Denna sten har fasta svarta ytbeläggningar (bild 4-6).

Bild 4. Svart beläggning, vitt reflekterat ljus.

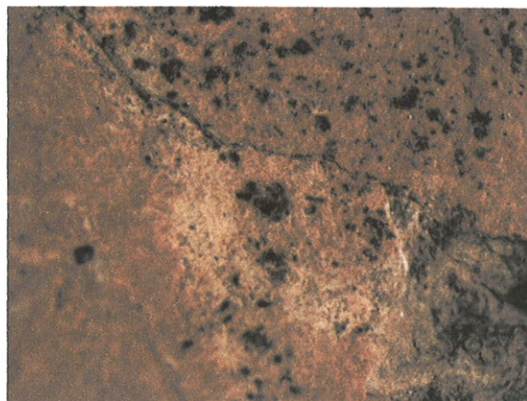

Bild 5. Svart beläggning, vitt reflekterat ljus.

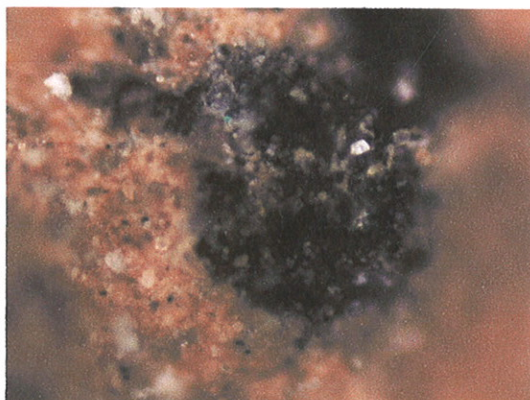

Bild 6. Närbild av svart beläggning, vitt reflekterat ljus.

Resultat: Det gick utifrån denna begränsade undersökning inte att bedöma om de svarta partiklarna var biologiska eller inte.

2011-11-14 Helena Grundberg

Bilaga 2.

Analys utförd av Kathrin Hinrichs Degerblad vid Riksantikvarieämbetet på Gotland

Hej Nils

Här en mycket kort återrapportering om vad vi kunde hitta på det lilla provet från området kring Heda stenen i tillägg till det som Helena Grundberg redan sett:

Förfrågan gällde identifiering av svarta prickar: I svepelektronmikroskopet syntes inte de svarta fläckarna särskilt tydliga. EDS-analysen visade ingen skillnad på grundämnesinnehållet på prickar respektive ljusa partier, vilket skulle kunna ske om de svarta områden var av organisk art. I optisk stereomikroskop ser det dock ut som om de svarta prickarna ligger även under ytan. Under uv-ljus kunde ingen fluorescens noteras. Det i sin tur uteslutar förekomsten av organiska bindemedel. Det mest troliga är att de svarta prickarna är en del av stenstrukturen och inte någon ytbeläggning.

Det blev inga spektakulära resultat men jag hoppas ni kan använda informationen.

Kathrin Hinrichs Degerblad
Konservator
Konserveringsvetenskap/Conservation Science

Riksantikvarieämbetet / The Swedish National Heritage Board
Box 1114
SE-621 22 Visby

Besöksadress/Visiting address: Artillerigatan 33
Phone: +46(0)85191 8025
Mobile: 46(0)70 883 8023
E-mail: kathrin.degerblad@raa.se
www.raa.se

UPPSALA
UNIVERSITET

Uppsala 2011-01-14

Rikard Hedvall
RAÄ, UV-Öst
Roxengatan 7
582 73 LINKÖPING

Ångströmlaboratoriet
Tandemlaboratoriet

Göran Possnert

Besöksadress:
Ångströmlaboratoriet
Lägerhyddsvägen 1
Rum 4143

Postadress:
Box 529
751 20 Uppsala

Telefon:
018 - 471 30 59

Telefax:
018 - 55 57 36

Hemsida:
<http://www.angstrom.uu.se>

E-post:
Goran.Possnert@Angstrom.uu.se

Resultat av ^{14}C datering obränt ben från Heda kyrka, Östergötland.

Förbehandling av benmaterial (HCl-metoden):

1. Mekanisk rengöring av ytan. (skrapning, ev. sandblästring)
2. Ultraljudsvätt i avjoniserat, urkokt vatten pH=3.
3. Krossning i mortel.
4. 0.8M HCl tillsätts, omrörning (cirka 10°C , 30 min.) (karbonat bort). Löslig fraktion benämns fraktion A.
5. Olöslig fraktion tillsätts vatten, pH 3, och värms under omrörning (90°C , 6-8 timmar). Olöslig del benämns fraktion C och löslig del benämns fraktion D. Fraktion D bör ge den mest relevanta åldern eftersom det mesta av benmaterialets organiska del ("kollagenet") återfinns här. Övriga fraktioner kan emellertid ge information om föroreningsinverkan och bör i kritiska fall dateras. Det kemiska utbytet i de olika stegen kan också ge en vägledning om dateringsresultatets pålitlighet genom att benmaterialets kemiska kvalitet därigenom kan bedömas.

Den fraktion som ^{14}C -bestäms förbränns till CO_2 -gas som i sin tur Fe-katalytiskt grafiteras före acceleratorbestämningen. I den aktuella undersökningen har fraktionen D daterats.

Det finns inga provrester kvar.

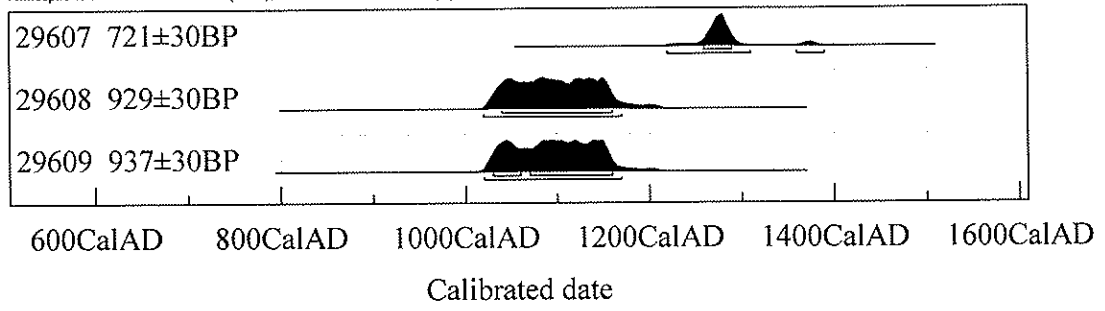
RESULTAT

Labnummer	Prov	$\delta^{13}\text{C}$ ‰ VPDB	^{14}C ålder BP
Ua-29607	Heda 1	-20,0	721 ± 30
Ua-29608	Heda 2 (tand)	-21,5	929 ± 30
Ua-29609	Heda 3 (tand)	-21,7	937 ± 30

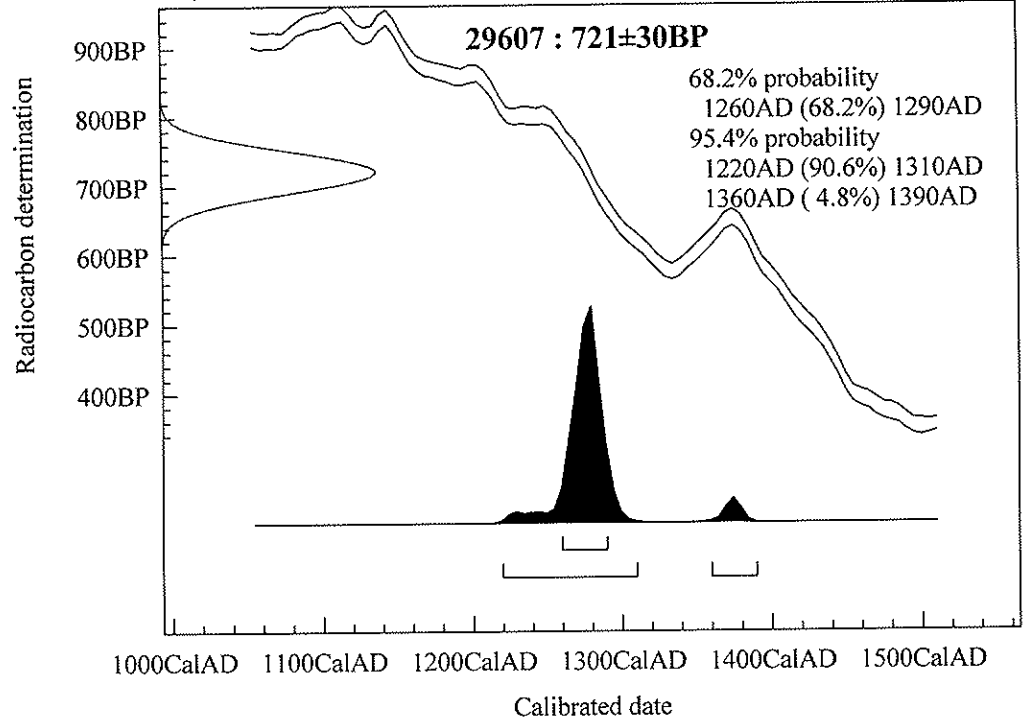
Med vänlig hälsning

Göran Possnert/Ingela Sundström

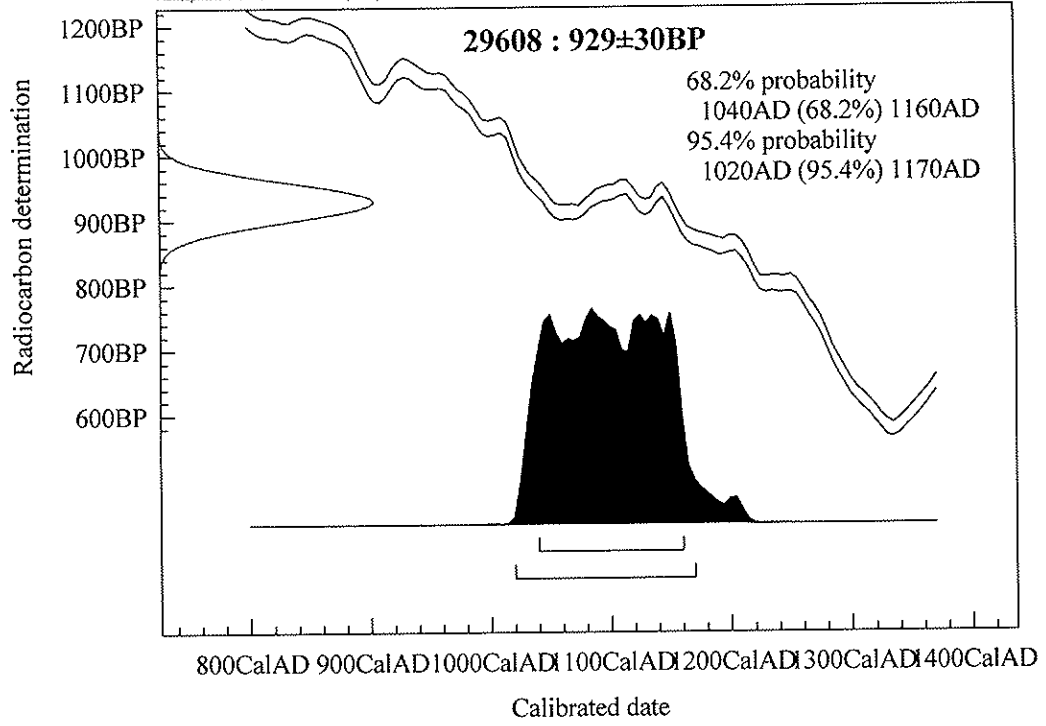
Atmospheric data from Reimer et al (2004); OxCal v3.10 Bronk Ramsey (2005); cub t:5 sd:1.2 prob usp[chron]

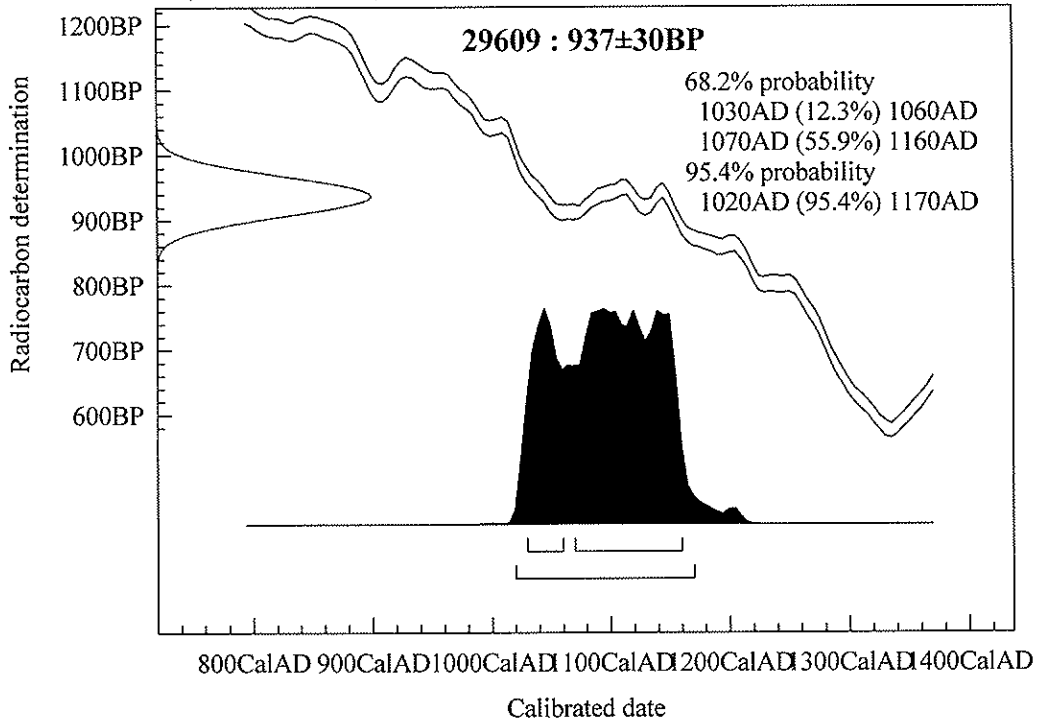
Atmospheric data from Reimer et al (2004); OxCal v3.10 Bronk Ramsey (2005); cub r:5 sd:12 prob usp[chron]

Atmospheric data from Reimer et al (2004); OxCal v3.10 Bronk Rantsey (2005); cub r:5 sd:12 prob uspf[chron]

Atmospheric data from Reimer et al (2004), OxCal v3.10 Bronk Ramsey (2005): cub r:5 sd:12 prob usp[chron]

Gravarna från Heda kyrka

Graven från Heda kyrka innehöll två vuxna individer, en man och en kvinna samt ett nyfött barn. Båda de vuxna individerna dog unga, mannen i en ålder av 35-40 år och kvinnan var mellan 30-35 år. Kroppslängden beräknad utifrån överarmsbenen visar att båda individerna var under medellängd för den tiden mannen 162 och kvinnan 157. Den genomsnittliga längden för män vid denna tid låg på 171-175 cm och för kvinnor på 159 -163 cm (Arcini 1999). Mannen har haft en del problem med tandlossning och karies. Kvinnan uppvisar i ögonhålans tak små håligheter, vilka går under benämningen "cribra orbitalia". Den bakomliggande orsaken kan vara näringsbrist bland annat brist på B₁₂.

Individ 1

Detta skelett är av ett nyfött barn. Större delen av skelettet är bevarat men ytan på benen är delvis upplöst. Aldern har bedömts utifrån längden på vänster strålben (49,7 mm) och armbågsben (57,9 mm). Benets lår och skenben är onormalt tunna/smala, vilket inte beror på att det yttre benskiktet är upplöst utan snarare är fysiologiskt. Även övriga rörben är något tunnare än förväntat. Kanske har barnet varit undernärt redan vid födelsen.

Individ 2

För den osteologiska analysen fanns ben från kraniet och ner till bäckenet övriga delar låg in under en stentrappa. Aldern på individen har bedömts utifrån en sammanvägning av flera olika kriterier såsom graden av sammanväxning av kraniets sömmar (suturer), tandslitage och formförändringen på bäckenfogen (pubis fas IV), vilka alla indikerar att individen dött i en ålder av 35-40 år. Individens kön har bedömts utifrån könsindikerande kriterier på kranium och bäcken, vilka indikerar att den gravlagde var en man. Utifrån största längd på överarmsbenen har kroppslängd kunnat beräknas och mannen var enligt denna ca 162 cm.

Beträffande tandhälsa kan sägas följande: han hade relativt mycket tandsten och en del problem med tandlossning, karies har noterats på tolvårstanden och visdomstanden i vänster underkäke. Kariesangreppen ses i övergången mellan krona och tandhals. I höger överkäke saknas både tolvårstanden och visdomstand. Hålrummet för tandrötterna är delvis tillbakabildat, vilket talar för att förlusten av tänderna sannolikt uppstått medan personen levde.

Individ 3

Precis som för individ 2 och av samma skäl var det här skelettet endast tillgängligt för analys från kraniet och ner till bäckenet. Aldern på individen har bedömts utifrån en sammanvägning av flera olika kriterier såsom graden av sammanväxning av kraniets sömmar (suturer), tandslitage och formförändringen på bäckenfogen (pubis fas II-III), vilka alla indikerar att individen dött i en ålder av 30-35 år. Individens kön har bedömts utifrån könsindikerande kriterier på kranium och bäcken, vilka indikerar en kvinna. Kroppslängd kunnat beräknas utifrån största längd på överarmsbenen har och kvinnan var enligt denna ca 157 cm.

Tandhälsan var god, hon har varken haft problem med tandsten, tandlossning eller karies. Inte heller hade några tänder gått förlorade före döden. I ögonhålans tak ses små håligheter, vilka

går under benämningen "cribra orbitalia". Dessa förändringar anses bero på undernäring bland annat brist på B₁₂ och infektioner (Walker et. al 2009).

Arcini C. 1999. *Health and disease in early Lund. Osteopathologic studies of 3,305 individuals buried in the first cemetery area of Lund 990-1536.* Archaeologica Lundensia VIII. Lund.

Walker, P. L., Bathurst, R. R., Richman, R., Gjerdrum and Andrushk, V.A. 2009. The Causes of Porotic Hyperostosis and Cribra Orbitalia: A Reappraisal of the Iron-Deficiency-Anemia Hypothesis. *American Journal of Physical Anthropology* 139:109–125.

Tab 1. Benlängder

	Humerus s.	Humerus d.	Radius s.	Radius d.	Ulna s.	Ulna d.
Grav 2	295	305	221	225	240	246
Grav 3	308	312	237	238	-	256

Tab 2. Tandstatus

Grav 2

n	3?	3?	1	1	1	1	1	1	1	2	1	1	1	1	1	1
	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8
	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8
n	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
k															3	3

1 finns

2 förlorad efter döden

3 förlorad före döden

4 karies

n= närvarande

k= karies

Grav 3

n	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8
	8	7	6	5	4	3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8
n	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

1 finns

2 förlorad efter döden

3 förlorad före döden

4 karies

Datum 2010-11-01

Dnr 322-3519-2010

Avdelning

Förvaltningsavdelningen

Enhet Kulturvårdsstöd

Författare Magnus Källström

Undersökning av nyfunnen gravhäll med runor vid Heda kyrka, Östergötland

Den 15 oktober 2010 anmälde Rikard Hedvall vid UV Öst, Linköping, att en runristad gravhäll hade påträffats vid en arkeologisk undersökning i samband med schaktning för åskledare på kyrkogården vid Heda kyrka, Östergötland. Stenen var sönderslagen i flera delar och mycket skör, och det var därför nödvändigt med en runologisk dokumentation innan bitarna kunde flyttas. Undersökningen utfördes av mig och Helmer Gustavson den 19 oktober, varefter fragmenten lyftes och togs om hand av stenkonservator.

Gravhällen låg strax utanför ingången till det norra sidoskeppet på kyrkans västra sida, norr om tornet och 1,0 m väster om den västra muren samt 2,8 m söder om kyrkans nordvästra hörn (bild 1). Den var orienterad i öst-västlig riktning. Av den ursprungliga hällen återstod den övre hälften, medan resten förmodligen hade försvunnit i samband med att en trappa hade anlagts framför portalen i västmuren. Gravhällens västra kortsida vilade på en snedställd kalkstenshäll (bild 2 och 4), som kan vara resterna av en rest gavelhäll.

Stenmaterialet i gravhällen utgörs av röd kalksten och trots det fragmentariska skicket var det tydligt att den ursprungligen haft rektangulär form. På grund av trycket från trappan i öster hade den brustit i flera delar. Av dessa fanns vid vårt besök sex fragment med följande storlek (räknade medsols från söder): fragment 1: 24 × 19 cm, fragment 2: 36 × 21 cm, fragment 3: 33 × 38 cm, fragment 4: 22 × 21 cm, fragment 5: 41 × 70 cm och fragment 6: 13 × 17 cm. Flera av fragmenten hade tydliga sprickor och när dessa senare lyftes splittrades vissa i ytterligare delar. Den bevarade delen av gravhällen hade största längd av 90 cm. Den exakta bredden inte gick att bestämma på fyndplatsen, eftersom fragment saknades i mitten av stenen, men den bör ha uppgått till omkring 95 cm. Hällens tjocklek är 4,5–5 cm.

Av ristningen återstår en kantföljande runslinga kring ett centralt placerat flät kors. Runhöjden varierar mellan 10,5 och 13 cm.

Inskrift:

...ualf : þas...r : kuþlug : muþur : -...

5 10 15 20

...[h]valf þanns[i yfi]r(?) Guðlaug, mōður ...

»... detta valv över(?) Gudlög, [sin] moder ...»

Inskriften fördelade sig på följande sätt på de olika fragmenten: fragment 1: 1–2
...ua; fragment 2: 3–7 lf : þas...; fragment 3: 8–10 ...r : ku; fragment 4: 10–18
uþlug : muþu; fragment 5: 19–20 r : -

Till läsningen: 1 **u** saknar den nedre delen av huvudstaven. Bistaven kan däremot följas i hela sin längd. 2 **a** har liksom 6 **a** dubbelsidig bistav. Av 3 **l** återstår endast toppen av huvudstaven samt hela bistaven i kanten av fragmentet. 4 **f** saknar den nedre delen av huvudstaven. Bistavarna är relativt raka. Därefter följer ett tydligt skiljetecken. Bistaven i 5 **þ** har en något spetsig form. I 8 **s** saknas basen. Det nedre ledet går snett nedåt vänster. Efter denna runa finns inga spår av ytterligare runor på detta fragment. Avståndet till brottkanten är 4,5 cm. Exakt hur många runor som har gått förlorade före 8 **r** gick inte att avgöra i fält, men kan säkert bestämmas när fragmenten har passats samman. 8 **r** saknar toppen av huvudstaven på grund av sprickbildning. I 9 **k** är bistaven relativt högt ansatt. Runan är inte stungen. Ett brott mellan två fragment går rakt genom runan 10 **u**. Toppen av huvudstaven är skadad, men den vänstra kanten av ristningslinjen går fortfarande att se. Av bistaven är endast mittpartiet bevarat. I 13 **u** saknas toppen av bistaven. 14 **g** har en lågt ansatt bistav och är tydligt stunget med en stor punkt. I det följande skiljetecknet är den övre punkten ganska tydlig, medan den nedre är svår att fastställa på grund av vittring. I 15 **m** är den högra bistaven ansatt något lägre än den vänstra. Mittan av huvudstaven i 16 **u** är något skadad. Samma sak gäller mittpartiet av bistaven i 18 **u**. Av 19 **r** återstår toppen av huvudstaven samt en del snett uppåt höger av det mellersta ledet i bistaven. Möjligen kan också spår av det övre ledet anas. Av runan 20 återstår endast 5 cm av en stav uppifrån.

Inskrift:

Kvinnonamnet *Guðlaug* är tidigare känt från ett 20-tal runinskrifter (se L. Peterson, Nordiskt runnamnslexikon (2007) s. 86, s.v. *Guðlaug*). Endast ett av dessa kommer dock från Östergötland, ack. **kuþlug** på Ög 239 Skänninge. (Namnet har här också lästs **kunluk**, men denna läsning är av allt att döma felaktig.) Om man undantar ett belägg från Källa ödekyrka på Öland (ÖI 56) samt det tidigmedeltida runblecket från Mojner i Boge på Gotland (G 278), tillhör samtliga belägg

landskapen kring Mälaren. Under medeltiden användes namnet mest i Svealand och Norrland (se vidare H. Gustavson, *Christus regnat, christus vincit, Christus imperat*. Runblecket från Boge och några paralleller, i: *Den ljusa medeltiden. Studier tillägnade Aron Andersson* (1984) s. 64 med hänvisn.).

Inskriften innehåller en del intressanta ortografiska drag. Diftongen /au/ är enkeltecknad med **u**-runan i **kuþlug**, vilket kan svara mot ett uttal med långt /ø:/ i den senare leden. Det kan också noteras att den klusilt /g/ tecknas med ostunget **k** i samma namn, medan den stungna **g**-runan har reserverats för den frikativa varianten av samma ljud. I **muþur** används **u**-runan för att beteckna /o:/.

På stenens mittyta finns rester av ett flät kors av en typ som är bekant från flera östgötska runstenar. I trakten förekommer det bland annat på Ög 77 Hovgården i Hovs sn och Ög 81 Högby gamla kyrka. Troligtvis har det också funnits på den nu försvunna Ög 85 Högby. På Ög 77 och Ög 81 har **m**-runan genomgående formen **ṡ**, medan Hedahällen har **ṡ**. Detta tyder på att gravhällen tillhör en något senare tid än dessa. Samtidigt är runorna av typisk vikingatida typ, och de ortografiska dragen talar för att hällen ändå bör vara relativt tidig. En datering till förra hälften eller mitten av 1000-talet verkar därför mest sannolik.

Visby 2010-11-01

Magnus Källström

fil. dr, post-doc inom runforskningsområdet

Bild 1. Gravhällen på fyndplatsen framför portalen till det norra sidoskeppet i Heda kyrka. Från väster. Foto Magnus Källström.

Bild 2. Den runristade gravhällen från Heda kyrka. Från söder. Foto Magnus Källström.

Bild 3. Detalj av fragmenten med runorna ...uulf : þas... (fragment 1–2 från vänster). Från norr. Foto Magnus Källström.

Bild 4. De övriga fyra fragmenten (fragment 3–6 räknade från vänster). Från söder. Foto Magnus Källström.

GRAVHÄLL MED RUNOR

Konserveringsrapport Heda kyrka, Östergötland

AB STENKONSERVERING VÄST

Postadress:
Box 8712
402 75 Göteborg

Hemsida:
www.stenkonsiveringvast.se

Telefon:
031- 564763

På uppdrag av Rikard Hedvall Riksantikvarieämbetet Avd. för arkeologiska undersökningar UV Öst har AB Stenkonsivering Väst konserverat fragment av gravhäll med runor.

Bakgrund

Den runristade gravhällen påträffades vid en arkeologisk undersökning i samband med schaktning för åskledare på kyrkogården vid Heda kyrka i Östergötland. Stenen var sönderslagen i flera delar och mycket skör. Innan bitarna togs omhand för konservering utfördes en runologisk dokumentation av Helmer Gustavson och Magnus Källström.

Gravhällen låg strax utanför ingången till det norra sidoskeppet på kyrkans västra sida. Av den ursprungliga hällen återstod den övre hälften, medan resten förmodligen hade försvunnit i samband med att en trappa hade anlagts framför portalen i västmuren.

Stenmaterialet i gravhällen utgörs av röd kalksten och trots det fragmentariska skicket var det tydligt att den ursprungligen hade haft rektangulär form. Flera av fragmenten hade tydliga sprickor och när dessa senare lyftes splittrades vissa i ytterligare delar. Den intakta delen av gravhällen hade största längd av 90 cm. centimeter. Av ristningen återstår en kantföljande runslinga kring ett centralt placerat flät kors. Runhöjden varierar mellan 10,5 och 13 cm.¹

Arbetsbeskrivning

Stenkonsivering Väst blev kontaktade i oktober 2010 då man ville ha hjälp med att ta hand om de utgrävde fragmenten av Hedastenen. På plats kunde konstateras att de mindre fragmenten var stabila och de kunde utan problem tas om hand för transport. Den här ovan beskrivna "intakta delen av gravhällen", visade sig ha flera genomgående sprickor och lösa mindre fragment. För att undvika materialförlust beslutades att hela fragmentet skulle säkras med en så kallad gipskappa. Närmast stenen lades plastfolie och därefter lakansväv. Sedan applicerades ett cirka 8 cm tjockt gipsskikt som fick bränna under cirka 30 minuter. Då gipsen hade härdat kunde hela paketet vändas 180 grader och lastas för transport till Stenkonsivering Västs ateljé i Göteborg.

Den så kallade gavelhällen som låg intill gravhällen bar spår av svart färg eller liknande. Beställaren önskade veta om det var färgpigment eller inte varför ett prov togs och skickades till Riksantikvarieämbetet på Gotland för analys.

Fragmenten tvättades med vatten och mjuka borstar varefter mindre lösa fragment limmades fast. En armerad bottenplatta begöts med gips var på fragmenten pusslades ihop. För att den bearbetade ytan skulle bli jämn fick fragment som var av olika tjocklek, kilas och vägas in med vattenpass. De fragment vars brottytor överensstämde limmades ihop. En sarg byggdes runt bottenplattan och gips hälldes mellan fragmenten upp till cirka 1 cm från ytan. Färgkontrasten mellan gips och sten var stor varför det i samråd med Rikard Hedvall beslöts att färga in gipsen i en kulör som liknade stens.

¹ Undersökning av nyfunnen gravhäll med runor vid Heda kyrka, Östergötland
Magnus Källström RAÅ 2010-11-01

Stenen emballerades och skickades med transport till Heda kyrka där den togs emot av ansvarig personal.

Analys av färgspår

För att upptäcka eventuella färgspår har preparat skickats för analys till, Institutionen för kulturvård Göteborgs Universitet och till, Riksantikvarieämbetet på Gotland. Man har inte kunnat finna några indikationer på att det kan röra sig om spår av pigment. Resultatet presenteras i bilaga 1 och 2.

Material

Limning av sten: Stenlim tixo från, *Stenteknik i Stockholm HB*

Gips: Modellgips: *Bo Ehrlander AB.*

Färg till målning av gips: Spärrfärg från, *Jotun AB*

Foto

bild1. Rikard Hedvall

Bild 2-7 Nils Klahr

Bild 1. Stenen in situ.

"Gavelhäll"

Större fragment med sprickor

Bild 2. Fragmentet lösgörs från gipskappan.

Bild 3. Fragmentet då gipskappan är borttagen.

Bild 4. Fragmenten passas in på gipsunderlaget.

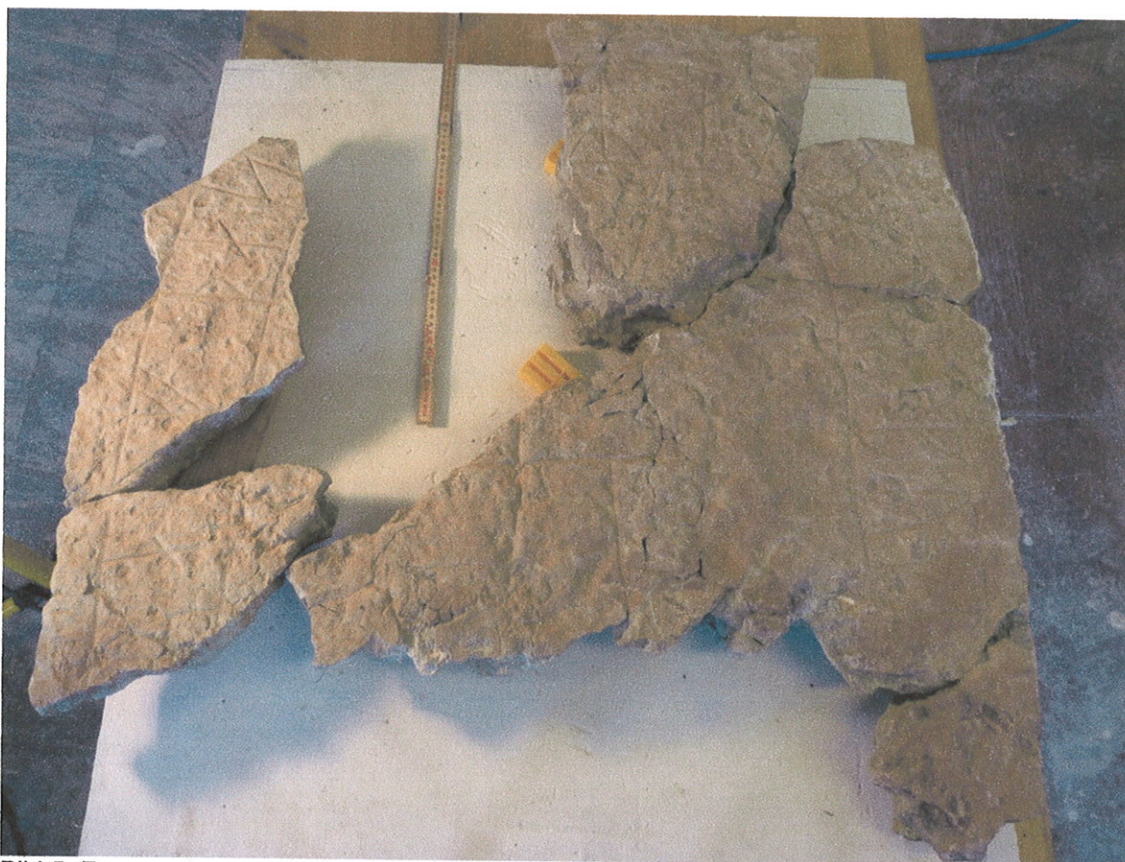

Bild 5. Fragmenten passas in på gipsunderlaget.

Bild 6. Fragmenten har gjutits in i gips.

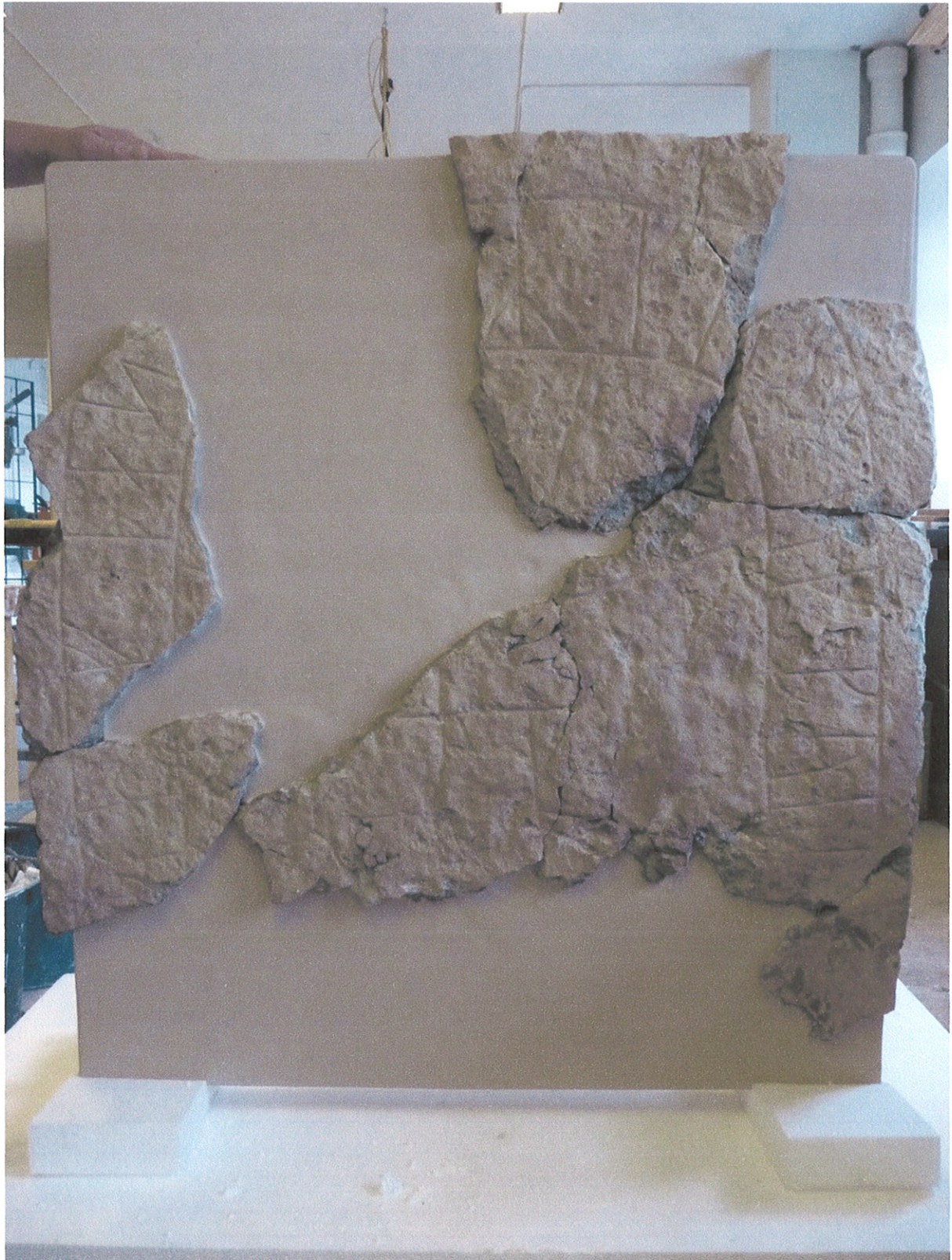

Bild 7. Stenen är färdig och gipsen har färgats in.